

Bohusläns museum
Museigatan 1
Box 403
451 19 Uddevalla
tel 0522-65 65 00, fax 0522-126 73
www.bohuslansmuseum.se

ISSN 1650-3368
Författare Cecilia Wingård, Linnea Nordell, Tomas Brandt
Omslagsbild Karta över Orusts kulturmiljöer
Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriverket medgivande 90.8012

Kulturmiljöer på Orust – Historik

Innehåll

Inledning.....	4
Förhistorisk tid.....	5
Medeltid.....	18
1530 – 1750: Bland strandsittare, bönder och adel.....	21
1750 – 1860: Sillfiske och nödår.....	26
1860 – 1930: Befolkningsökning.....	30
1930 - nutid: Det moderna samhället gör entré.....	36
Referenser.....	42
Tekniska och Administrativa uppgifter.....	48

Inledning

”Orusts kulturmiljöer” är framtagen 2019 - 2020 av Bohusläns museum på uppdrag av Orust kommun. Här finns beskrivningar av kulturhistoriskt värdefulla miljöer på Orust, liksom den lokala historia som dessa miljöer illustrerar.

Det tidigare materialet, Orusts kulturmiljöprogram ”Orust – historia och miljö” från 1994 hade många år på nacken och det fanns därför ett stort behov av ett uppdaterat material.

Materialet är främst tänkt som ett stöd i löpande hantering av dessa kulturmiljöer, men kan läsas av vem som helst som har ett intresse av Orusts historiska bakgrund.

Historik

I denna del 1 av rapporten återfinns ett relativt kortfattat och uppdaterat referat av Orusts historiska utveckling, som bakgrund till urvalet av kulturhistoriskt värdefulla miljöer. Att den historiska bakgrunden finns tillgänglig för både allmänhet och tjänstemän är viktigt för att kunna få rätt förståelse för de målbilder och rekommendationer som finns för kulturmiljöerna.

Den gör inte anspråk på att vara en komplett historieskrivning. Orusts historia är bred och mångfacetterad. På kommunens hemsida ligger idag (2020) också historik från det tidigare kulturmiljöprogrammet, liksom materialet ”1000 år på Orust”, framtaget av tidigare kultursekreteraren Folke Almegius.

Förhistorisk tid

Med förhistorisk tid menas den del av människans historia som i stort saknar skriftliga källor. Vår kunskap om denna tid kommer därför i första hand från synliga fornlämningar, arkeologiska undersökningar och fornyfynd.

På Orust finns rikligt med förhistoriska spår från det att de första människorna kom för omkring 10 000 år sedan, fram till dess att vikingatiden övergick i medeltid för ca 1000 år sedan. Orust kan också ståta med flera fornlämningar som nått internationell berömmelse: Hagadösen och jägarstenåldersboplatserna vid Huseby klev.

Jägarstenålder 9000 – 4200 f.Kr.

De första människorna kom till det som idag är Orust när inlandsisen dragit sig tillbaka. Orust var då en samling av många öar, som sakta reste sig ur havet sedan isens tryck försvunnit. Landskapet var relativt kargt och kallt, med en vegetation av buskar, ris och låga träd, ofta tall eller björk. Människorna som kom var jägare, fiskare och samlare och de levde ett nomadiskt liv. De äldsta boplatserna är ca 10 000 år gamla och har hittats bland annat vid Enersbacken nära Nösund, i Glimsås vid Ellös och i Ringseröd nära Varekil. De tillverkade yxor, pilspetsar och andra redskap av flinta och det är bara redskapen och resterna efter platserna där redskapen tillverkades som har bevarats i jorden.

Orust utgjordes under denna tid av flera större öar med skärgårdar av mindre öar i sunden däremellan. Jägarstenålderns människor hade sina boplatser nära stränderna i skyddade vikar och sund. På grund av landhöjningen ligger dessa platser numera omkring 55 - 25 meter över dagens havsnivå. Ett exempel på en sådan plats är Kungsviken. Där kantas den dåvarande strandlinjen av boplatser. De har använts i samband med jakt, fiske och redskapstillverkning vid återkommande besök under en lång tidsperiod, ca 6500 – 4000 f.Kr. Ett annat boplatsområde låg vid Huseby klev nära Ellös och har blivit mycket känt på grund av sitt fantastiska fyndmaterial.

Huseby klev

I vanliga fall förmultnar allt organiskt material och endast redskapen av sten kan bevaras i jorden. Men vid undersökningar vid Huseby Klev upptäckte arkeologerna organiskt material som bevarats i lersedimenten, och material av ben och horn som bevarats med hjälp av högar med snäck- och musselskal. Genom detta har vi fått en unik inblick i vardagen för jägarstenålderns folk.

Vid Huseby klev har människor bott i flera omgångar under stora delar av förhistorien. De äldsta spåren är ca 10 300 - 9600 år gamla. Djurbenen visar att människorna bland annat fiskade torsk och långa. De jagade djur som vitnosdelfin, gråsäl, kronhjort och garfågel. Man åt också växter och bär, till exempel hasselnötter, slånbar och vildäpp-

len. Redskapen var inte bara av sten, utan man använde också hackor, yxor och pilspetsar av ben och horn. För att fästa fast redskapen vid handtag och skaft användes harts eller kåda från björkar, som mjukades upp genom att man tuggade på det. Dessa kådtuggummin, somliga med tandavtryck, hittades också på boplatsen. Ur tre av tuggummina har forskarna år 2018 lyckats utvinna det äldsta DNA som hittills hittats i Skandinavien. Tuggarna utgjordes av två flickor och en pojke och de var barn eller ungdomar. De tillhörde en genetisk folkgrupp som kallas för skandinaviska jägar-samlare. Resultaten tyder på att barn och unga deltog i arbetet med att laga och tillverka redskap och att dessa arbetsuppgifter inte var knutna till ett specifikt kön.

En senare bosättning vid Huseby klev kommer från slutet av jägarstenåldern, för ca 7000 år sedan. Klimatet var vid denna tid varmare och fuktigare, med gott om buskvegetation och lövträd. Arkeologerna hittade bland annat en lämning efter en hydda med högar av ostron- och blåmusselskal omkring. Här fanns många fiskekrokar av ben. Förutom musslor och ostron fiskade man torsk och kolja. Liksom tidigare åts vitnosdelfin och kronhjort, men nu fanns också vildsvin med i dieten.

Bondestenålder 4200 – 1700 f.Kr.

För ca 6000 år sedan, alltså kring 4000 f.Kr., började livssättet att förändras för människorna i Bohuslän och på Orust. Man övergick till att bli mera bofast, ha tamboskap och ägna sig åt odling. Denna förändring skedde förstås inte över en natt, utan var en längre process. Studier av DNA i mänskliga kvarlevor från olika håll i Europa har visat att jordbruket spreds genom förflyttningar av människor, som tog med sig kunskapen om att odla, hålla boskap och tillverka keramik. Den första jordbrukande kulturen i Bohuslän kallas för trattbägarkulturen. Deras trattformade keramikkräml med geometrisk dekor och deras stenkammargravar påträffas såväl på Orust som på många andra håll i Västeuropa.

Boplatser

Vid bondestenålderns början var havsnivån omkring 25 m över dagens nivå. Huvuddelen av Orust var nu en enda stor ö. Vid bland annat Varekil, Henån, Tegneby och Morlanda fanns havsvikar som trängde långt in i landskapet. Boplatserna kunde antingen ligga strandnära eller vid slättmarkerna på öns inland. Landskapet var bevuxet med en tät vegetation av ädellövskogar och var förmodligen relativt svårframkomligt.

På hela Orust finns ett stort antal kända förhistoriska boplatser. Där har man hittat redskap i sten eller flinta, restprodukter efter redskapstillverkning och ibland keramikbitar. Många av dessa boplatser kommer troligen från jägar- eller bondestenålder. Det kan både röra sig om fastare bosättningar eller platser som använts kortare tider i samband med jakt- eller fisketurer. Det kan vara svårt att datera boplatserna bara genom de föremål som plockats upp från markytan – oftast krävs en arkeologisk undersökning för att bringa klarhet i hur och när boplatsen använts.

Sedan 1990-talet har ett antal boplatser upptäckts i anslutning till huvudorterna Henån, Svanesund, Varekil och Ellös. De flesta har bara undersökts delvis, men man har ändå kunnat konstatera att boplatserna ofta använts i omgångar under både jägarstenålder, bondestenålder och ibland även under senare delar av förhistorien. Förutom stenföremål hittas också härddar och gropar, medan rester efter hyddor och hus är ovanliga.

På några av boplatserna hittar vi tydliga spår efter den jordbrukande trattbägarkulturen. Kring Glimsås utanför Ellös, samt vid Tegneby prästgård har boplatser med redskap och keramik hittats. Keramiken kallas för trattbägarkeramik och är av samma typ som också hittats i stenkammargravar (se nedan). Rester av fastbränd mat på vissa av skärvorna visar att man lagat varm mat i kärlden och en analys visar att maten kom från landlevande växter och djur. På en boplatz vid Lunden nära Nösund har man också hittat rikligt med trattbägarkeramik. På en keramikskärva finns troliga avtryck efter sädeskorn, vilket visar att man odlat säd i närområdet.

Alla levde dock inte på samma sätt. Ett antal boplatser på Orust kan knytas till en grupp människor som kallas gropkeramiker, benämnda efter deras keramikkräsl som ofta dekorerades med gropar. De levde främst som jägare och samlare. Deras sätt att tillverka flintredskap och keramikkräsl skiljde sig från grannarna trattbägarkeramikerna. Vid Bua söder om Ellös finns en boplatz från gropkeramisk tid (ca 2900 – 2400 f.Kr.). På boplatzen hittades eldstäder och en stor mängd verktyg, som stenxor, skrapor och knivar, samt över 300 pilspetsar och keramikskärvor. Fynden visar att människorna jagade, beredde mat och skinn. Fynd från andra håll i Bohuslän visar dock på att gropkeramiker också i viss utsträckning kunde ha tamdjur och ägna sig åt jordbruk.

Stenkammargravar

På Orust finns 26 bevarade stenkammargravar från bondestenålder och äldre bronsålder. Stenkammargravar är gravkammare, uppbyggda av stora stenblock och omgivna av en hög av jord eller sten. Många individer gravsattes i samma grav, ofta tillsammans med gravgåvor som trattbägarkeramik och bärnstenspärlor. Det finns tre olika typer av stenkammargravar: dös, gånggrift och hällkista. Dösarna och gånggrifterna byggdes under bondestenåldern, ca 3400 - 2900 f.Kr. Hällkistorna tillkom senare, under stenålderns slutskede och bronsålderns början (ca 2300 – 1500 f.Kr.).

Under 1900-talets början gjordes arkeologiska undersökningar i flera av stenkammargravarna, främst kring Tegneby. Bärnstenspärlor, stenföremål och trattbägarkeramik från bondestenåldern påträffades i flera av dem, men också rester efter begravningar från slutet av stenåldern, bronsåldern och järnåldern. Att stenkammargravarna användes som begravningsplatser av människor långt efter gravarnas tillkomsttid är ett känt fenomen i hela Västsverige.

Orusts mest kända fornlämning är utan tvivel Hagadösen, som också är en av de största dösarna på Västskusten. Dösen ligger i ett område kring Tegneby, där det finns flest stenkammargravar på Orust. När dösen undersöktes hittades bland annat ett

hänge av skiffer, en bärnstenspärla, en stenyxa och en flintdolk. De flesta fynden var gravgåvor från slutet av stenåldern.

Oftast ligger stenkammargravarna en och en i relativt kustnära läge, men på vissa platser hittar vi flera tillsammans. Nära Morlanda på Torebos marker ligger två vackra dösar tillsammans. De är båda omgivna av runda eller ovala högar, kantade med resta stenar. Liknande gravanläggningar finns också på andra håll i Västeuropa, till exempel i Nordtyskland.

Vid Brattås nära Kungsviken finns ett gravfält, som är det enda i sitt slag på Orust. Här samsas en dös och en gånggrift med 18 gravhögar från järnåldern. I närområdet finns också en hällkista. Kanske ser vi här ett exempel på hur stenålderns gravanläggningar användes och återanvändes under lång tid. Traditionen att begrava de döda på platsen har fortsatt under järnåldern, då man anlade gravhögar såsom var vanligt vid denna tid.

Bronsålder 1700 – 500 f.Kr.

Under slutet av stenåldern spreds bruket av brons i stora delar av Europa av en herdekultur från området norr om Svarta havet och Kaspiska havet. Brons är en legering mellan koppar och andra metaller, oftast tenn. Fyndigheterna för koppar respektive tenn ligger oftast på helt olika ställen i Europa och därför kom brons att bli en viktig handelsvara. Av bronset tillverkades redskap; som yxor och skäror, vapen; som svärd och spjutspetsar, samt smycken; som dräktspännen och halsringar. Parallellt med bronset användes även fortsättningsvis redskap av flinta och andra material.

Brons på Orust

I Sverige har ett fåtal bronsföremål från den yngsta stenåldern hittats och mycket tyder på att bruket av brons var relativt etablerat vid bronsålderns början. De äldsta bronsfynden på Orust utgörs av yxor och kommer just från denna tid, ca 1700 - 1500 f.Kr. De har hittats i trakterna kring Stala och vid Skantorp nära Tegneby.

Många bronsfynd på Orust har hittats i mossar och våtmarker. Fynden tolkas som att människorna offrat föremålen i mossarna. Sedvänjan att offra föremål, mat eller till och med djur och människor i våtmarker förekom i norra Europa under yngre stenålder, bronsålder och äldre järnålder. På Orust är det i första hand offer av bronsföremål som påträffats. Flera av dessa föremål har inte tillverkats lokalt, utan är istället importföremål. En bronskål i hamrat bronsbleck, hittad i Bondevatten norr om Nösund, anses vara tillverkad i alpområdet i Centraleuropa. Fyndet är det enda i sitt slag i Bohuslän. Ett annat fynd påträffades ovanligt nog i havet. Ett svärd satt nedstucket i botten på Ellösefjorden, så att endast handtaget stack upp. Svärdet är välbevarat och över en meter långt, vilket är ovanligt långt för svärd av denna typ. Det dateras till ca 1300 - 1100 f.Kr och är av skandinavisk produktion.

Fynden av brons på Orust visar att föremål av metallen var förekommande i samhället under hela perioden. Även om våtmarksfynden är de som bevarats bäst till våra dagar, får vi anta att brons också förekom i vardagens redskap på boplatserna och som gravgåvor. Importföremålen visar att Orustborna var en del av ett etablerat handelsnätverk, men lokal bronsgjutning bör också ha förekommit. Ett bevis för detta är den gjutform av täljsten, som hittats vid Berg i Morlanda. Gjutformen är dubbelsidig och ovanlig i sitt slag; den ena sidan är en form för en rakkniv, den andra för en pincett.

En annan metall som gör entré i Bohuslän under bronsåldern är guld, om än bara i sällsynta fall. Orusts enda guldfynd från bronsåldern har hittats under ett husbygge år 1964 vid Glimsås nära Ellös. Det rör sig om en öppen armring i massivt guld med trumpetformade ändar. Den dateras till 800 - 500 f.Kr.

Boplatser

Bronsålderns folk var i huvudsak bofasta och ägnade sig åt boskapsskötsel och jordbruk. Under slutet av stenåldern slog den jordbrukande livsstilen igenom på allvar och i första hand kom betesdjuren att förändra landskapets utseende. Landskapet blev gradvis mera öppet och ädellövskogen allt glesare.

Parallellt med jordbruket var jakten och fisket viktigt för försörjningen. I ett boplatmaterial från yngre bronsålder vid Huseby klev har en metkrok av brons hittats, samt ben av gråsej, vilket visar på fiskets betydelse. På boplaten har man också hittat ben från tamdjuren; nämligen får, svin och nötboskap.

Lämningar efter bronsåldershus har grävts ut bland annat vid Ringseröd nära Varekil, och vid Tegneby prästgård. Undersökningarna visar att bronsåldersmänniskornas boplatser har legat på låga höjder eller vid bergsimpediment, gärna i närheten av odlingsbar mark. Vid Ringseröd hittade man lämningarna efter två hus från äldre bronsålder, där det ena huset var minst 10 m långt. Det andra huset anses vara något äldre och var inte fullständigt bevarat. Kring husen och i en stor skärvstenshög, en slags skräphög, hittades keramikskärvar, redskap av flinta och slipstenar, som använts att slipa redskapen med. Intill boplaten fanns ett område som brukats som åker. Den dåvarande markytan har ristats korsvis med hjälp av ett årder före sådd och spåren efter detta var fortfarande synliga i jordlagren.

Vid Tegneby prästgård har flera boplatser från stenålder, bronsålder och järnålder upptäckts på ett litet område. Ett mindre hus daterades till yngre bronsålder på grund av keramikfynden. Man hittade också s.k. lerklining, vilket betyder att husets väggar varit klädda med torkad lera.

Gravar med utsikt

Bronsålderns gravar hittar vi högt uppe på bergstopparna över hela Orust. De ligger antingen på bergen som kantar slättbygderna eller vid kusterna utmed dåtidens vattenvägar. Kring år 1000 f.Kr. stod havet omkring 15 m över dagens nivå, vilket innebär

att havet trängde långt in i landet på sina håll. Dalgången vid Bua, Hästekälla och Röd var till exempel ett grunt sund, som sträckte sig från Lyr och Boxviks kile i söder till Gullbergs kile i norr. Hela detta förhistoriska sund kantas av bronsåldersgravar.

Gravarna kallas för rösen eller stensättningar. Rösen utgörs av stora runda eller ovala högar med sten och anlades under hela bronsåldern. I de äldsta rösen kan man ibland se resterna efter en stenkista. Detta beror på att man under den äldsta delen av bronsåldern främst utförde helkroppsbegravningar. Mot mitten av bronsåldern övergick man till ett brandgravskick, vilket innebar att de kremerade kvarlevorna lades i en behållare, till exempel av keramik, tillsammans med gravgåvor innan de begravdes. Stensättningar är flacka anläggningar av natursten, som satts tätt tillsammans över den dödes aska. Stensättningar kan vara runda, ovala, oregelbundna eller kvadratiska och har använts både under brons- och järnålder. När stensättningar påträffas i krönlägen av berg, ofta tillsammans med rösen, antas de dock komma från bronsåldern.

Gravarnas placering utmed vattenvägarna och till och med på öar i havsbandet har lett till teorin att de också använts som sjömärken. Detta är en intressant teori ur Orusts perspektiv, eftersom många av dessa gravar ligger utmed sund och vattenvägar. Huvudfunktionen med rösen och stensättningarna var dock som gravplatser, men bara för en eller ett par personer. Den allra flesta bronsåldersmänniskorna blev inte begravda på detta sätt. Var deras gravar legat på Orust är tyvärr inte känt i dagens läge.

Under slutet av bronsåldern och början av järnåldern började man dock genomföra begravningar i grupper av gravar, ibland med flera begravningar i varje. Strax söder om Varekil har en grupp om sex stensättningar grävts ut. Man hittade fragment av brända människoben, keramikskärvor samt avslag av flinta och kvarts. Det var tydligt att stor omsorg hade lagts vid byggandet av gravarna. I en av konstruktionerna hade flera individer begravts under loppet av ca 400 år.

Hällristningar

Bohusläns bronsålder förknippas ofta med hällristningar. Motiv som skepp, djur, människor, vagnar, plöjningsscener och fotsulor har ristats in i hällarna. Hällristningarna anses spegla människornas föreställningsvärld, även om deras betydelse är svår att uttolka för oss som lever idag.

Åren 2011 - 2012 genomfördes en stor inventering av hällristningar på hela Orust. Inventeringen visade hällristningar främst förekommer i anslutning till slättbygderna på ön. Allra flest hällristningar finns kring Tegneby slätten. På Orust är dock figurristningarna ovanliga. Merparten av hällristningarna utgörs av skålgropar, som är ristade gropar i berget. Typiskt för Orust är grupper av ristade skålgropar på åkerholmar eller på bergspartier i kanten av slätterna. Ibland förekommer skålgroparna tillsammans med ristade rännor. Kring Svanesund finns öns näst största område av hällristningar och här finns också en häll med 25 inristade fotsulor och 90 skålgropar. Något liknande finns inte på resten av Orust och hur hällen ska tolkas är osäkert.

I Ödsmål sydost om Torp kyrka hittar vi hällar med två skepp och en mansfigur. Skeppen liknar stora kanoter och kan dateras till bronsålderns slutskede eller till järnålderns början, omkring 500 f.Kr. Mansfiguren är särpräglad. Han tycks dansa med ena benet sparkandes bakåt och har yxa, hjälm med horn och svärdsskida. Detaljerna på hjälmen och svärdet hjälper oss att datera ristningen till slutet av bronsåldern. Den tros alltså vara samtida med de närbelägna skeppen. Denna typ av mansfigurer finns bara på detta ställe på Orust, men förekommer på andra håll i Bohuslän, till exempel i Tanums världsarvsområde.

Varför finns det så få figurristningar på Orust, när boplatser, gravar och bronsfynd visar på livskraftiga bosättningar under hela bronsåldern? Vissa forskare tror att det helt enkelt beror på avsaknaden av bra, stora släta hällar att rista på i anslutning till platser där människorna bodde och vistades.

Äldre järnålder

500 f.Kr. – 550 e.Kr.

Kunskapen om hur järn utvinns och bearbetas utvecklades i området kring Svarta havet. Den spreds över Europa och kom till Norden och Bohuslän vid bronsålderns slut, omkring 500 f.Kr. Järnet framställdes lokalt och kunde sedan smidas till allt från redskap och verktyg till dräktdetaljer och vapen. Det finns inga kända järnbearbetningsplatser eller tidiga järnfynd på Orust, men fynd från andra håll i Bohuslän visar att järnet var här för att stanna redan vid bronsålderns slut.

Järnålderns landskap på Orust var påverkat av jordbruket och i synnerhet av betet. Landskapet var förmodligen relativt öppet och ljunghedar bredde ut sig. Landhöjningen gjorde att områdena med strandängar, till exempel kring Stigfjorden och Halsefjorden, ökade i storlek och kom att utgöra värdefulla betesmarker. Klimatet ändrade sig och blev kallare och blötare. Detta gynnade barrträden och gjorde att granen blev en allt vanligare syn.

Spåren efter gårdarna

Bruket att gödsla åkrarna var etablerat vid den här tiden, vilket ledde till att kunde ge åkermarken bättre avkastning under längre tid. På ängsmarkerna hämtades hö till vinterfoder åt djuren. Järnåldersbebyggelsen låg troligen nära åkrarna och ängarna, samlad i gårdar eller byliknande grupper. Flera järnåldersbosättningar har identifierats i Orusts slättbygder, som har goda förutsättningar för bebyggelse och odling.

Strax söder om Morlanda kyrka har arkeologerna undersökt utkanten av en boplatz från övergången mellan bronsålder och järnålder. Man fann rester efter vardagsaktiviteterna, som matlagning, malning av säd och vävning. Flera olika sädeslag verkar ha odlats, eftersom man fann fragment av bland annat korn och havre.

Även vid Myckleby slätten fanns bebyggelse under järnåldern. Vid Västra Bogane har arkeologer hittat vad som tolkas som resterna efter ett hus från äldre järnålder. Man

har hittat stolphål efter trästolparna som hållit upp taket, rännor där väggarna stått och eldstäder där maten lagats. Man har också hittat keramikskärvor, malstenar, en kniv och en spik av järn. Fynd av flinta på boplaten visar att flintan fortfarande hade sin givna plats bland de enklare redskapen på en järnåldersgård.

Vid Tegneby prästgård har det legat tre hus under århundradena kring år 0. Ett av husen bedöms ha varit 10 - 12 meter långt. Det är inte klarlagt om husen legat på platsen samtidigt, eller om de har uppförts vid olika tider. Vid det närbelägna Lunneslätt har man hittat rikligt med keramikskärvor och rester av deglar från århundradena efter år 0. Deglarna tyder på att man ägnat sig åt bronsgjutning på platsen. Brons var fortfarande ett populärt material att använda till dräktspännen, seldon och smycken.

Järnålderns boplatser är ofta svåra att identifiera utan arkeologiska undersökningar. Vi kan dock se att bo- och vistelseplatserna under hela järnåldern ofta sammanfaller med boplatsspår från andra tider; exempelvis jägarstenålder eller bronsålder. Goda boplatslägen har alltså använts igen och igen, även om närmiljön förändrats genom exempelvis landhöjningen. Platser med boplatsspår från flera tidsperioder har hittats vid exempelvis Huseby klev, Henån, Svanesund och Tegneby.

Gravar och gravfält

Synliga lämningar av järnålderns människor finns överallt runt omkring oss i landskapet. Gravhögar, stensättningar, resta stenar och domarringar är vanliga gravformer som ofta ligger samlade i gravfält. Brandgravskicket var det förhärskande under stora delar av järnåldern och det kan finnas flera begravingar i samma gravanläggning. I gravarna har de döda kunnat få med sig gravgåvor i form av smycken eller vapen. Ofta hittas också kremerade djurben. I många fall lades askan och gravgåvorna i en urna av keramik.

Ibland hittar arkeologerna kremeringar, som nedlagts i jorden utan någon synlig markering ovan jord. Dessa gravar kallas för flatmarksgravar och sådana har hittats vid Huseby klev och vid Stora Röra. Vid Huseby klev visade undersökningen att det var två vuxna män och en tonåring, som begravts på platsen kring år 0.

I nuläget känner man till omkring 35 gravfält på Orust, och flera hundra andra gravar, som troligen tillhör järnåldern. Gravfälten är oftast små med mellan fem och tio synliga gravar. Vi hittar dem i sluttningar, på åkerholmar eller i kanten av dalgångarna. Gravfälten har i regel haft en fin överblick över landskapet, men eftersom många numera ligger i skogsmark, kan de vara svåra att se. De två största gravfälten på Orust har omkring 40 gravar vardera. Ett ligger på Hammarn, en liten udde i Halsefjorden väster om Svanesund. Det andra ligger vid Totorp i Myckleby.

På en höjd vid Hagåns mynning i Kalvöfjorden ligger två storhögar. Dessa imponerande gravar har egna namn och en folktradition knutna till sig. Kullbergs slott är 22 meter i diameter, Guldknapp är 15 meter i diameter och båda är omkring 2 meter höga

Om Guldknapp berättas det att där vilar en konung med sitt gyllene svärd bredvid sig. Man ska också ha hittat en stridsyxa av järn inte långt från högen. Storhögarna dateras generellt till järnålder i Bohuslän, men ett fynd vid en storhög i Prästbacka söder om Röra kyrka sprider ljus över frågan om storhögarnas ålder. Där hittades ett keramik-kärl, format som en spann med dekor av linjer i ett geometriskt mönster. Kärlet har ett silverglänsande utseende, som kommer av att leran magrats med krossad täljsten eller asbest. Dateringen för dessa kärl är ca 400- till 500-talen e.Kr.

Vi vet dock att många gravar och gravfält försvunnit genom odling eller täkt under århundradenas lopp. Det finns otaliga uppgifter om försvunna ättehögar och upphittade gravurnor med aska och gravgåvor. Exempelvis hittades en urna fylld med brända ben och smycken vid grävning i en hög någonstans i Röra socken år 1848. Bland smyckena fanns flera glaspärlor och ett dräktspanne av silver med spiral- och flätornamentik. Fyndet dateras till 400 - 600 e.Kr.

Fynd av guld, silver och andra metallföremål

Flera av järnåldersfynden på Orust är så kallade lösfynd, som kommit i dagen av en slump. Guld- och silverföremål bevaras väl i jorden, men också brons och järn kan bevaras om förutsättningarna är de rätta.

Det första kända guldfyndet på Orust gjordes av en flicka år 1769 i en kulle på gården Nötskärs marker. Det var en öppen, omlottlagd halsring med ett spanne. Halsringens ena ände var avklippt. Under århundradena efter år 0 kunde guld användas som betalningsmedel efter vikt. Kanske har en bit av halsringen använts för att betala med?

Merparten av de andra guldfynden kommer från Bohusläns guldålder, det vill säga folkvandringstiden ca 400 – 550 e.Kr. Perioden kallas så, eftersom många guldfynd kommer just från denna tid. Vid Ström nära Slussen och någonstans i Tegneby socken har två brakteater hittats. Det är runda myntliknande hängsmycken, som bara var präglade på ena sidan. Brakteaterna var tillverkade i Norden och har stildrag både från romarriket och den nordiska flät- och djuornamentiken. Detsamma gäller för dräktspannet i silver från Röra, se mer under *Gravar och gravfält*. Orusts senaste guldfynd hittades vid 1970-talets slut i Röra nära Stala. Det är relativt ovanlig form av hängsmycke som kallas för ringkors, eftersom det utgörs av en rund ring med ett kors i. Ringkors förekommer i Danmark, södra Sverige och södra Norge och brukar dateras till 400- till 500-talen e.Kr.

Några yxor och en spjutspets av järn finns också med bland lösfynden. Den enda yxan som bevarats hittades vid ett gravfält nära Stala kyrka och kan allmänt dateras till järnåldern.

Även om lösfynden inte säger så mycket om varför de hamnade i jorden, är det troligt att det i de flesta fall rör sig om fynd ur gravar, som odlats bort eller försvunnit på

andra sätt. En annan möjlighet är att det i vissa fall rört sig om offerfynd, eftersom seden att offra i våtmarker fortfarande var utbredd under järnåldern i norra Europa.

Fornborgar

Boplatserna och gravfälten speglar olika aspekter av vardagslivet under järnåldern. Orusts fornborgar är lämningar efter en annan del av tillvaron för folket, nämligen ofred och flykt.

Fornborgar i Bohuslän utgörs av höga branta berg som befästs genom att de mest lättillgängliga partierna spärrats med vallar av sten eller jord. De har alltid god utsikt över de omgivande landskapsavsnitten och har utgjort taktiskt goda försvarspunkter genom de höglänta lägena och de ofta extremt branta bergssidorna. Fornborgarnas användning och funktion är omdebatterad, men de antas ha använts som tillflyktsort för lokalbefolkningen i samband med anfall eller i orostider. Fornborgarna kan också ha varit befästa punkter vars funktion varit att militärt kontrollera ett landområde.

På Orust finns idag 14 kända fornborgar. Flera av dem är mytomspunna och det finns en rik flora av traditioner kring dem. Grunddragen i en tradition är att två kungar trätte om herraväldet över Orust. Kung Hitse satt i fornborgen Borrevägg och regerade över västra Orust, medan kung Borre i Borrefjäll hade makten över den östra delen. Efter flera sammandrabbningar gick Borre segrande ur striden och blev kung över hela ön.

I fem av Orusts fornborgar har mindre arkeologiska undersökningar genomförts, vilket ger intressanta underlag för diskussion och datering. Resultaten tyder på att fornborgarna har brukats på olika sätt och under olika tider. Några av borgarna verkar inte vara lämpade annat än som kortfristig uppehållsort, medan en av borgarna, *Borrefjäll* vid Ammedalen nära Hoga, faktiskt varit en permanent bosättning. Olika arkeologiska undersökningar har funnit kulturlager, stolphål och fynd av boplatsskäraktar. Dateringarna spänner från yngre bronsålder till yngre järnålder, samt även in i historisk tid. Fornborgen vid Huseby verkar ha anlagts vid vikingatidens början, kring år 800 e.Kr. och även här verkar det ha funnits permanenta bosättningar i och kring fornborgen. Fornborgen *Borrevägg* nordöst om Hårleby har å andra sidan inga dateringar från förhistorisk tid, utan verkar ha anlagts och brukats under perioden 1400 - 1600-talet e.Kr.

Sammantaget tyder resultaten på att fornborgarna använts under hela järnåldern, men deras funktion och grad av användning har varierat över tid. Behovet av befästa, höglänta platser på Orust fortsatte även under medeltid och nyare tid.

Yngre järnålder 550 – 1050 e.Kr.

Den sista delen av järnåldern omfattar vendeltiden (ca 550 – 800 e.Kr.) och vikingatiden (ca 800 - 1050 e.Kr.). Under loppet av järnåldern hade förmodligen ett allt mer stratifierat samhälle vuxit fram på Orust, med en eller flera härskande personer eller familjer. Somliga var fria bönder, andra levde som trälar. Befolkningen bodde i ensamgårdar eller byliknande husgrupper i anslutning till de bästa odlingsmarkerna, som

främst återfinns vid slättbygderna kring Torp, Myckleby, Tegneby, Morlandadalgången, Röra, Stala, Vräländ och Långelanda. Det är ingen slump att de medeltida kyrkorna sedan placeras i hjärtat av dessa bygder; de var välhävdade och bebyggda områden sedan lång tid tillbaka.

Orust tillhörde området Viken som var en del av den norska kultursfären, men påverkan från de danska och svenska områdena måste ha varit stor. Under vikingatiden byggs kungamakterna i Skandinavien upp, med ett stort antal slag och interna rivaliteter som följd. Hur Orust påverkades av detta är okänt, men ön kom att bli en del av Norge tillsammans med det övriga Bohuslän.

Sägner och traditioner

På Orust, liksom på många andra håll i Bohuslän, finns ett antal sägner och traditioner som hävdar att de berättar om händelser under förhistorisk tid, främst vikingatiden. En tradition nedtecknades på 1700-talet och den berättar att Tegneby kyrka uppförts på samma plats som ett avgudatempel, kallat Rulla på Rallehed. Väster om templet ska det ha legat en helig offerlund. När platsen kristnades och kyrkklockans klämtande började ljuda över bygden sade en gammal kvinna att ”Nu må tro, att Rulla på Rallehed har fått bjällra”.

En annan tradition berättar att den norske kung Olav Tryggvasons skepp Ormen Långe skulle vara byggt på Orust. Om skeppsbyggartraditionen på Orust har anor till vikingatiden är svårt att med säkerhet belägga, men vi kan anta att skepp, fiske och sjöfart haft stor betydelse även under järnålder och vikingatid. Olav Tryggvasons saga anger dock ”Ladehammar” som byggplats. Lade är en plats invid Trondheim.

Ytterligare en tradition gör gällande att det legat en stad eller en handelsplats på Nedre Hjälmviks ägor nära Hagåns utlopp. Platsen kallas för Köpstad. På motsatta sidan av Hagån har man bland annat hittat några förhistoriska vikter, en del av ett dräktspänne från folkvandringstid, en sländtrissa och två mynt, det ena ett imiterat bysantinskt mynt från 1000-talet, det andra ett ottomanskt mynt från 1760-talet. Fynden kommer från olika tider och ger inget entydigt svar på vad platsen använts till. En arkeologisk utredning har också genomförts, men inte heller den kunde bringa klarhet i platsens historia. Frågan om det legat en vikingatida handelsplats vid Hagån får även fortsättningsvis ses som öppen.

Arkeologiska spår i landskapet

De arkeologiska spåren som med någon säkerhet kan knytas till den yngre delen av järnåldern på Orust är ganska få. Detta beror till stor del på att många gravformer och boplatser inte kan dateras på annat sätt än genom arkeologiska undersökningar och naturvetenskapliga analyser. Det finns dock några boplatser, gravar och fynd som genom sin form eller datering berättar något om järnålderns slutskede på Orust.

Den mest berömda av dem är utan tvekan runstenen vid Hoga. Den är en av bara fem kända förhistoriska runstenar i Bohuslän och dateras till vikingatidens början (kring år 800 e.Kr.). Stenen är nästan tre meter hög och runraden med sina 22 runor står ristad på stenens ena kortsida. Dess ordalydelse är omtvistad, men Riksantikvarieämbetets tolkning lyder ”*Jo i Å utförde denna sten här på mulen*”. *Jo* avser ett mansnamn, *Å* antas vara ett numera försvunnet ortnamn och *mule* är ett annat ord för en åsliknande höjd. Stenen stod troligen ursprungligen på ett närbeläget gravfält, men har senare flyttats. Ett fynd i samband med sandtäkt på ett annat gravfält bara 250 meter sydväst om Hogastenen visar att det finns begravningar i närområdet som är relativt samtida med runstenen. Fyndet utgjordes av delar av en urna med brända ben. Keramiken kan dateras till ca 500 - 700-talet e.Kr.

Många av Orusts gravfält har brukats under lång tid. De innehåller vanliga gravformer som högar och stensättningar, som förekommer under hela järnåldern. Stensättningar formade som trianglar eller som treuddar dateras ofta till yngre järnålder och dessa gravformer kan därför ses som en indikation på att platsen använts under den senare delen av järnåldern. Exempel på detta hittar vi vid ett gravfält norr om Långelanda kyrka, där det finns en treudd. Triangulära stensättningar finns vid Hammarns gravfält nära Burås och vid Övre Hogas gravfält, ca 500 m norr om Hogastenen.

På Orust är två skeppssättningar kända, varav endast en finns kvar, och bara delvis bevarad. En skeppssättning utgörs av stenar som rests i en skeppsform, som ibland kan vara fylld med stenar. Skeppssättningar förekommer inte bara under yngre järnålder, utan även under bronsålder och äldre järnålder. Därför är det vanskligt att datera skeppssättningar enbart utifrån formen. Som exempel kan skeppssättningen som låg i Svanesund nämnas. När arkeologerna grävde ut den fann de att den troligtvis anlagts under romersk järnålder, under århundradena efter år 0.

Den bevarade skeppssättningen ligger på en höjdplatå utmed en väg mellan Stala och Hoga. Elva resta stenar finns kvar i konstruktionen. Resten av skeppssättningen och flera andra forngravar har förstörts genom odling.

Boplatser och fynd

Under mitten av 1930-talet hittade en man fyra silvermynt under pågående täckdikning i Kallefors, Tegneby. De visade sig komma från nuvarande Iran. Tre av mynten var präglade 904 - 907 e.Kr., medan ett av dem var en slags samtida förfälskning från tiden 813 - 893 e.Kr. Varför de hamnade i jorden är okänt, men de bör ha kommit till Orust under loppet av vikingatiden.

De boplatsspår från yngre järnålder som hittills undersökts på Orust är småskaliga och omfattar inga fullständiga byggnader eller gårdsmiljöer. I Svanesund påträffades en härd, som daterades till vendeltid och vikingatid (720 – 940 e.Kr.), tillsammans med enstaka spår från andra förhistoriska tidsperioder. Platsen tolkas som sporadiskt använd, kanske i samband med utmarksbruk som jakt eller vallning av boskap. Strax

väster om Henån finns en liknande boplats med lämningar från olika tider, där en härd daterades till tidig vendeltid. Ett fynd av en stör av eneträ till en hägnad eller gärdesgård har hittats vid Slussen. Den tillverkades någon gång under sen vikingatid eller tidig medeltid (1020 - 1170 e.Kr.) Fyndet visar att området var i bruk vid denna tid, men tyvärr vet vi inte så mycket mer om aktiviteterna på platsen.

På västra Orust har boplatslämningar identifierats intill fornborgen vid Huseby klev. Bland fynden, som dateras till yngre järnålder, finns keramikskärvor, fragment av vävtyngder, en pilspets av järn och ett metallbeslag till en livrem. Fynden tyder på en fast bosättning, som kan ha kopplingar till fornborgen. Vävtyngderna är lämningar efter en stående vävstol, där runda tyngder av bränd lera använts för att tynga ned väven.

Under yngre järnålder får vi se de första tecknen på bosättningar i det yttersta havsbandet. Vid Mollösund har två boplatser daterats till 410 – 670 respektive 630 – 780 e.Kr., vilket innebär folkvandringstid och vendeltid. På boplatserna fanns kokgropar, eldstäder och sotfläckar, men inga tydliga lämningar efter byggnader. Boplatserna tolkas som kortfristigt använda platser, kanske lägerplatser för matlagning och övernattning i samband med fiske eller jakt.

Medeltid

Medeltiden i Bohuslän räknas från ca 1050 till 1530. Under hela denna tid var Orust och Bohuslän en del av Norge, som i sin tur var i union med Danmark från 1380. Under 1530-talet genomfördes reformationen i Norden, vilket brukar räknas som en slutpunkt för medeltiden.

Orust nämns för första gången

Ordost omnämns i de historiska källorna från och med 1200-talet. Vad namnet betyder är oklart, men det föreslås att den första delen av namnet kan ha betydelsen *stenig terräng*. Ett annat förslag är att namnets ursprung ska sökas i fornengelskans ord för *strand* och fornvästnordiskans ord för *fiskeplats*. Namnet kan dock ha så gammalt ursprung att det är svårt att härleda dess betydelse.

Den tidiga medeltiden präglas av stridigheter inom och mellan de unga kungarikena Norge, Danmark och Sverige. Kungarna behövde ständigt resa runt i sina riken för att säkra lojaliteter, förhandla och kväsa uppror. Det är i dessa sammanhang som Orust omnämns de första gångerna. Kring år 1200 håller kung Sverre ting med bönderna på Orust och kräver med framgång deras lojalitet, vilket skildras i en handskrift från tiden före 1325. År 1285 ligger hela Orust på förhandlingsbordet, som pant till den danske kungen för att möta ett skadeståndskrav.

Kyrkorna byggs

I Bohuslän liksom i övriga Västnorden, det vill säga nuvarande Danmark, Västsverige och Norge, hade kristendomen fått fäste redan under 900-talet. I Norge etablerades kristendomen som officiell religion under de sista åren på 900-talet.

De allra första kyrkorna under 1000-talet vet vi mycket litet om. Det var små träkyrkor, flera av dem hörde sannolikt till några av de största gårdarna. Borgartingslagens kristenrett, den äldsta kända lagstiftningen för Bohuslän, nämner ”högendiskyrkor”, d.v.s. gårdskyrkor, och ”häradskyrkor”, som vi idag kanske skulle benämnt ”distriktskyrkor”, och som det kan ha funnits en eller två på ett område av Orusts storlek. Detta är under 1000-talets slut och 1100-talets början. Häradskyrkor kan ha varit de första stenkyrkorna. Systemet med sockenkyrkor införs under 1100 - 1200-talet, och de byggs ofta i sten. Sockenkyrkorna byggdes inte nödvändigtvis på samma plats där 1000-talets träkyrkor låg. På Orust har sockenkyrkorna förlagts till platser som troligen redan tidigare var centra för trakten, platser inom slättområden, med etablerat jordbruk och bebyggelse sedan förhistorisk tid. Samtliga har också järnåldersgravar i sin närhet.

Traditionen säger att Tegneby kyrka var den första kristna helgedomen på Orust och Tjörn. Den påstås vara byggd direkt på en äldre hednisk kultplats och delar av hednatemplet skall ha ingått i den allra första kyrkans väggar. Det finns dock inga konkreta belägg för detta.

Tegneby kan dock ändå ha varit en av de första större kyrkorna, kanske häradskyrka. Det är mycket svårt att datera de äldsta sockenkyrkorna, eftersom de alla är rivna idag, eller kraftigt ombyggda som i Morlanda. Sannolikt byggdes stenkyrkor i Tegneby, Myckleby, Stala och Morlanda under 1100- och 1200-talen. Torps och Långelandas medeltida stenkyrkor uppfördes under 1300-talet och Röra hade träkyrka fram till 1635. Den enda kvarvarande medeltida kyrkan på Orust är alltså Morlanda kyrka, som dock genomgått flera ombyggnationer under 1600- och 1700-talen.

Vid havet

Det är platser utmed Orusts kust som står för några av de tidigaste omnämningarna och fynden, vilket speglar sjöfartens påverkan och betydelse redan under medeltiden. Kring år 1253 lade norske kung Håkon Håkonsson till i *Hermdarsundi* (Härmanösund) med sina skepp. Därifrån reste han in till *Hrafnholt* för att hämta ett skepp som han låtit tillverka där. *Hrafnholt* kan avse Ramshult vid Lyresund. Skeppet döpte han till *Korsudden*. Detta är den äldsta påtagliga uppgiften om båtbyggeri på Orust.

Under medeltiden var sundet innanför Mollön en omtyckt hamn och ankarplats för sjöfarare på resa längs segelleden utmed Bohuskusten. Det äldsta omnämmandet av hamnen kommer från år 1325 i ett brev utfärdat i Mollösund och undertecknat av rådmän från en rad hansestäder. Flera arkeologiska fynd har gjorts, som speglar hamnens betydelse för den långväga handeln under medeltiden. På botten av Mollösundet har man lokaliserat två vrak från 1300-talet och medeltida keramik. I en trädgård i Mollösund har dessutom ett 1300-talsmynt från hansestaden Rostock påträffats. I närheten finns ytterligare ett medeltida vrak, som påträffats vid Edshultshall. Det rör sig om en mindre klinkbyggd båt, som daterats till perioden 1390 - 1450.

Även i Henån har ett intressant sjöfynd hittats. Det rör sig om en paddel av ek, som daterats till 1100-talets mitt. Paddeln har använts för att framföra en stockbåt eller liknande, som var användbar vid fiske eller kortare förflyttningar utmed kusten.

Det är osäkert om det funnits fiskelägesbebyggelse i havsbandet. Fiskelägen som Ellös, Hälleviksstrand, Edshultshall, Stocken och Mollösund kan först beläggas från 1500-talets andra hälft eller 1600-talets början.

Gårdarna

De äldsta skriftliga beläggen för många av Orusts gårdar och orter kommer ur medeltida pergamentsbrev och jordeböcker från 1300-talet och 1400-talets början. En del av gårdarna har rötter i förhistorisk tid, vilket arkeologiska lämningar och ortnamnen

skvallrar om. Exempel på ortnamn som bör ha tillkommit under järnåldern är Morlanda, Långelanda, Fläskum, Tegneby och Huseby. De två sistnämnda namnen verkar var rester efter vikingatidens eller den tidiga medeltidens begynnande administrativa organisation. *Huseby* eller *Husaby* var namnet på platser där kungens representant bodde. *Tegneby* syftar på *tegn*, en fri man eller krigare.

Många ortnamn slutar på *-röd*. Det betyder nyröjning och speglar en expansiv fas under tidig medeltid, då mark röjdes och många nya gårdar togs upp. Personnamn var vanligt i namngivningen av gårdarna och på Orust finns exempel på både kvinno- och mansnamn i ortnamnen. Beläteröd, Groröd, Barrevik och numera försvunna Inguthorpe har fått namn efter kvinnorna Bergljot, Gro, Barbro och Inga. På samma vis är Assmunderöd, Angrimseröd och Kåröd är namngivna efter Asmund, Arngrim och Kåre.

De flesta på Orust levde av jordbruk, med fiske och jakt som sidoutkomster. En medeltida gård på Orust kunde omfatta gårdsbebyggelse, åker och äng, betesmarker, skog, fiskevatten, jaktmarker och kvarn.

Somliga bönder var självägande, medan andra brukade mark som ägdes av kungen, kyrkan eller av den framväxande adeln. Dragsmarks kloster på Bokenäset kom att bli en stor jordägare på Orust, i synnerhet av gårdar på den norra delen av ön.

Senmedeltidens agrarkris syns i ortnamnen

Efter 1350 förbyttes den expansiva nyodlingsfasen mot en djup och långvarig kris, som brukar kallas för den senmedeltida agrarkrisen. Befolkningen minskade och många gårdar lades öde, det vill säga att de stod utan brukare. *Digerdöden* är en av de viktigaste orsakerna till krisen, men också felslagna skördar och jordbruksomläggningar bidrog. *Digerdöden*, i Norge *Svartedauden* eller *Den store mannedauden*, kom till Norge 1349, eventuellt redan i slutet av 1348. Spridningen till Bohuslän gick troligen via Oslo.

Beräkningar tyder på att omkring 40 % av gårdarna i södra Bohuslän lades öde under senmedeltiden. Krisen pågick under lång tid, ca 1350 - 1660, men ett antal gårdar odlades upp igen under längre eller kortare tid, ofta från och med 1500-talet.

Agrarkrisen kan märkas i ortnamnen; namn som Ödegården och Ödegärdet finns fortfarande kvar på flera håll, till exempel på Ängön. En av gårdarna i Långelanda by var ödelagd och kallades länge för Öde Långelanda. Gården kom dock i bruk igen och fick senare namnet Källsbacken.

1530 – 1750: Bland strandsittare, bönder och adel

I samband med reformationen, som genomfördes i Norge och Danmark år 1536, upphörde Norges formella självständighet och Norge, tillsammans med Bohuslän, var att betrakta som en dansk provins. Reformationen innebar också att alla de gårdar på Orust som ägdes av kyrkan, uppskattningsvis en tredjedel av det totala antalet, övergick till kronans ägo. I Orusts kyrkor kan man hitta spår efter både den förreformatoriska och den danska tiden. I flera av kyrkorna finns medeltida dopfuntar av täljsten och i Torps kyrka finns en kopia av det krucifix av trä, som tidigare hängt i kyrkan, och som dateras till 1200-talets mitt. Den danska tiden märks genom de danska bibelord som pryder predikstolarna från 1600-talet i flera av sockenkyrkorna.

Sillen går till – och från

Under 1500-talet skulle Orusts västkust förändras för alltid, som följd av den sillperiod som inleddes 1556 och nådde sin höjdpunkt på 1580-talet. Vid periodens början var troligen Mollösundet, Härmanösund och området innanför Vedholmen och Kärिंगön etablerade som naturhamnar för sjöfarten, men det är okänt om det redan vid denna tid fanns bebyggelse här.

Att hamnarna hade betydelse för fjärrsjöfarten framgår av att de finns markerade på nederländska sjökort från 1500-talets mitt och framåt. På både Mollön och Vedholmen finns begravningsplatser, som främst har varit i bruk under 1400- till 1600-talen. På Mollön och Tornö vid Vedholmen finns kompassrosor och andra maritima ristningar, som antas ha ristats av sjöfarare vid samma tid.

Det första säkra beviset på bebyggelse vid dessa hamnar är ett brev från 1564, där en amiral i Lübeck anhöll om att få bygga bodar, fiska, salta in och handla med sill i Mollösund och Härmanösund. Av brevet att döma var åtminstone Mollösund fullt etablerad redan då. Exakt var fiskeläget Härmanösund legat är inte klarlagt.

Det fanns pengar att tjäna på att fiska, bereda, salta in och handla med sill, vilket lockade folk från när och fjärran till Bohuslän. Säsongsfiskelägen och strandsittarbosättningar växte upp på många platser. De fiskelägen som har säkra belägg till 1500-talet på Orust är Mollösund, Härmanösund, Gullholmen, Kärिंगön och Råön. För att reglera fisket och se till att tull och avgifter till kronan betalades anlades tullbodar i Mollösund och Härmanösund.

Sillen drog bort från kusten omkring 1589 och med den många av arbetstillfällena. Säsongsfiskelägen lades öde och befolkningen minskade i de mer permanenta bosättningarna. Trots detta förblev Mollösund det största fiskeläget i Bohuslän.

Strandsittare

I källorna benämns ofta kustbefolkningen för *strandsittare*. Det innebar att man bodde på ofri grund, det vill säga man arrenderade marken för sitt boende. *Strand*, i plural *strander*, var benämningen på själva kustremsan man bodde på. *Strana* är exempelvis än idag det lokala namnet på Hälleviksstrand.

I skattelängder från 1610-talet finns bevis för att strandsittarsamhällen av olika storlek vuxit upp i Hälleviksstrand, Edshultshall, Stocken och Ellös. Dessa samhällen överlevde och växte under 1600-talets lopp. Tydligt är att det gick att livnära sig på olika former av fiske. Det talas även om en sillperiod vid 1600-talets mitt, men den var inte alls lika omfattande som den föregående.

Husgrunder efter strandsittarbosättningar och tomtningar förekommer i skärgården utanför Orusts västkust samt i Stigfjorden. En tomtning är en lämning efter en enkel byggnad i anslutning till stranden. Oftast består den av en rundad vall av upplagda stenar och ibland finns det lämningar efter en eldstad. Tomtningarna har förmodligen varit enkla övernattnings- eller förvaringsplatser för fiskare. De flesta tomtningarna som daterats i Bohuslän kommer från 1500- och 1600-talen, men det finns exempel på medeltida dateringar. Många av tomtningarna har sannolikt tillkommit under 1500- och 1600-talens fiske, men det finns också uppgifter om att tomtningarna varit i bruk även så sent som vid 1900-talets början.

Några tomtningar och husgrunder vid Skållehus på Stora Härmanös södra del har grävts ut och då fann man att platsen varit permanent bosatt av fiskare under 1500 – 1700-talet. Skållehus saknas i skattelängder och liknande dokument, vilket är ett tecken på att de som bodde vid stränderna var fler än vad de historiska källorna anger.

Orusts gröna guld

Även Orusts jordbruksbygder och inland upplevde tillväxt under loppet av 1500-talet. En försiktig beräkning utifrån skattelängder och jordeböcker anger att befolkningen fördubblades under loppet av 100 år och att en avsevärd uppodling ägde rum, bland annat i form av att tidigare ödelagda gårdar togs i bruk igen.

En förklaring till välståndet kan komma från skogen. På Orust fanns skogar med ek, furu och gran som gradvis avverkades under 1500-talet och 1600-talets början. Den skeppades ut från lastageplatserna vid Runn (Slussen) och Äng (Henån) till Danmark, för att möta den stora efterfrågan på trävaror till byggnadsmaterial och skeppsbyggen. Den äldsta vattensågen på ön är känd sedan 1594 och låg vid Ålgård. Under första halvan av 1600-talet hade man tagit ut så mycket skog att virkeshandeln bromsade in.

Maktens säten

Under senmedeltiden investerade ett flertal adelspersoner i gårdar och många byggde med tiden upp stora godsbestånd, med ägor både på och utanför Orust. Huvudgården

kallades för sätesgård eller säteri och till denna gård kopplades skattelättnader. På Orust har fyra gårdar haft sätesfriheter: Morlanda, Kåröd, Rossö och Svanvik. Utöver detta var Övre Ödsmål säteri mellan 1676 och 1697, då en borgmästare i Uddevalla byggde upp ett mindre godscomplex på norra Orust.

Morlanda

Morlanda var en storgård redan på medeltiden, de äldsta uppgifterna är från 1388. Godset kom att bli ett av Bohusläns största med huvudsakliga ägor på Orust och Morlanda socken, men också på andra håll. När Bohuslän blev svenskt 1658 ägdes omkring hälften av all jord i Morlanda socken av säteriet. Under många år från 1500-talet och fram till 1800-talets slut var släkten Bildt ägare. En av släktens mest kända personer hette Dorothea Bielke (1612 - 1674), som var gift med Daniel Bildt (1602 - 1651). Daniel blev en stor förvärvare av jordagods, något som Dorothea fortsatte med efter makens död. Hon blev mycket framgångsrik och vid tiden för hennes död ansågs hon vara den adelsperson med störst jordagods innehav i länet.

En sätesgård skulle ha en ståndsmässig huvudbyggnad. Morlandas nuvarande huvudbyggnad uppfördes 1675 och omkring anlades en prydnadsträdgård i barockstil.

Kåröd

Säteriet Kåröds historia är sammanknuten med Morlandas. Gården, eller en del av den, blev en frälsegård år 1532 när Simen Ericksen tilldelas frälseprivilegier genom ett kungligt brev. Släkten ägde Kåröd fram till 1635, då Daniel Bildt på Morlanda bytte till sig hela gården. Dorothea Bielke såg till att Kåröd växte och hade som mest omkring 20 gårdar eller delar av gårdar under sig. Efter Dorotheas död klarade inte arvingarna av att hålla ihop ägorna. Kåröd bortpantades till bönder och förlorade sina säterprivilegier vid Karl XI:s reduktion år 1695.

Släkten Bildt var tillbaka som ägare 1720 och gården blev åter ett säteri. På 1700-talet fanns en huvudbyggnad av trä med nio rum och stor sal, samt flyglar och utbyggnader. Dessutom fanns en trädgård, karpdammar och en jaktpark. Under 1770-talet såldes säteriet och 1783 förpantades det åter till bönder. Huvudbyggnaden förföll under 1700-talets slut och under 1800-talets första hälft ersattes den med mer ändamålsenliga byggnader för gårdens folk.

Rossö och Svanvik

I likhet med Morlanda och Kåröd är Rossös och Svanviks historia sammankopplade. Reer Reerssøn Green på Rossö blev år 1487 upptagen i den norska adeln på grund av trofast och villig tjänst till kungen. Samtidigt blev Rossö sätesgård och åtnjöt skattefrihet. Vid 1600-talets början hade Rossö ett antal underlydande gods, som exempelvis de närbelägna Rörvik och Svanvik. Under 1600-talet minskade Greensläktens förmögenhet och år 1670 tvingades släkten att sälja Rossö till lagman Alexander Kock. Han flyttade säterirättigheterna till granngården Svanvik år 1691 och Rossö förvandlades till en vanlig gård i det nya säteriets utkant. Svanvik å sin sida hade varit i adlig ägo

åtminstone sedan 1500-talets början. År 1716 såldes Svanvik till en nyligen adlad tullinspektör från Göteborg vid namn Peter Göthenstjerna, vars familj kom att äga Svanvik under de följande knappa hundra åren.

Bohuslän blev en del av Sverige

Norra Europa var svårt härjat av flera krig under 1600-talets första hälft, inte minst det trettioåriga kriget. Sverige och Danmark var engagerade på olika sidor, och startade också flera krig mot varandra. 1657 anföll Danmark Sverige, men det var under detta krig som svenska hären gick över det tillfrusna Stora Bält och belägrade Köpenhamn. Resultatet av freden som slöts 1658 i Roskilde var att Bohuslän och flera andra landskap skulle tillhöra Sverige. Danmark försökte återta de förlorade landskapen i kriget 1675 - 1679, som i Sverige kallas *Skånska kriget* men som i Norge kallas *Gyldenlöwefejden* efter ståthållaren i Norge Fredrik Gyldenlöwe. Detta misslyckades dock.

Enligt fredsfördraget 1658 skulle invånarna i de erövrade landskapen få behålla sina gamla privilegier, friheter, lagar och kyrkoordning. Bland annat var språket i kyrkan fortfarande danska. Någon ”försvenskning” av bohusläningarna blev det inte frågan om förrän senare, efter Gyldenlöwefejden, då det inte längre blev tillåtet med danska språket i kyrkan, och församlingarna måste byta sina danskspråkiga biblar till svenska. Vardagsspråket fortsatte dock att vara den sydnorska dialekt som var dåtidens bohuslänska, först successivt kom det att påverkas av svenskan.

En av de rättigheter som har bestått fram till idag, är det fria fisket längs Västkusten, ett arv från medeltiden. Rätten att fiska är alltså inte knuten till att man äger mark invid vattnet. Detta skiljer sig från fiskerätten på svenska östkusten. Undantaget är rätten till ostronfiske, som inte är fritt.

Krigens påverkan

1600-talet var en turbulent tid i Orusts historia. Striderna mellan Sverige och Danmark pågick i omgångar under i stort sett hela seklet. Vid Gyldenlöwefejden blev Orust ockuperat av norska och danska styrkor. Även svenska trupper fanns på ön, som gjorde försök att driva bort fienden. Befästningar anlades vid Svanesund, Skåpesund, Nötesund och möjligen också vid Allmags kile. Den danska flottan befann sig i vattnen kring Orust, i synnerhet vid Gullholmen, Mollösund och Svanesund.

Orustborna drabbades på olika sätt. Befolkningen skulle betala extraskatter för att finansiera kriget och var dessutom tvingade att stå för proviant och liknande till truperna. Landsbygden blev skövlad av soldater, både på land och från havet och i kustorterna fick man sina hus nedbrända och båtar stulna.

Den mycket hårda beskattningen, underhållet av soldaterna och skövlingen ledde till en befolkningsminskning på Orust. Omkring en tiondel av gårdarna var ödelagda vid

Gyldenlöwefejdens slut år 1679 och många var utfattiga. Även adeln på Orust hamnade i ekonomiska svårigheter, eftersom det ökade skattetrycket drabbade även dem. Släkten Bildt förlorade delar av sitt godsinnhav. Knut Bildt anslöt sig till den norska sidan och blev efter freden av med Morlanda säteri under en kort tid. Släkten Green blev tvungna att sälja sina gods och Rossö förlorade säterirättigheterna.

Ett annat problem, som tydligt märktes i kustbandet, var att handel med till exempel fisk inte kunde bedrivas som förr. Svenska kronan förbjöd bondesegregation och handel fick under en tid enbart bedrivas från Göteborg. Skattetrycket och den minskande handeln tillsammans med skövlingen av hus och båtar kan vara anledningen till att strandsittarbosättningarna minskade. Det var också många strandsittarplatser som försvann, ofta kring 1700-talets början. Exempel på detta är Lyreleje på Lyrns västsida, Vallerö och Härmanösund.

Under det Stora nordiska kriget vid 1700-talets början blev det förnyad militär aktivitet i farvattnen kring Orust. Den danska och norska flottan uppehöll sig i skärgården och särskilt kring 1716 – 1719 finns det berättelser om strandhugg, kapade laster och kidnappad Ortsbefolkning. Den danske befälhavaren Peder Tordenskiöld ankrade vid Gullholmen vid ett flertal tillfällen. Den svenska transportflottan, som passerade Orust på sin väg för att förse trupperna i Strömstad med förnödenheter, var eftertraktade byten för danskarna.

Landbaserat försvar var effektivt mot anfall från sjön och det var förmodligen därför som en skans blev uppförd vid Svanesund 1719 av svenskarna. Svanesund var strategiskt viktigt genom sin utskeppningshamn och sitt färjeläge med värdshus och tingshus. Först efter 1720 kom en längre period utan krig, vilket innebar en återhämtningstid för Orust.

1750 – 1860: Sillfiske och nödår

Den stora sillperioden

De stränga handelsrestriktioner som under 1600-talet infördes av både danskar och svenskar luckrades med tiden upp. Statsmakterna fick alltmer upp ögonen för Bohusläns betydelse och försökte på olika sätt främja och uppmuntra näringar som jordbruk och fiske. Man hoppades säkert också att sillen skulle gå igen.

Dessa förhoppningar infriades 1752, när täta sillstim rapporterades från Bohusläns södra skärgård. Ingen annan sillfiskeperiod har varit så rik och långvarig som den på 1700-talet. Den kallades den "stora" sillperioden. På Orust blommade de små fiskelägena upp. Folkmängden ökade snabbt, särskilt på västra Orust. Förutom sillsalterier anlades nu många trankokerier i skärgården. Utsocknes lockades till kusten men även torpare, bönder och daglönare från kustsocknarna fick en möjlighet att tjäna pengar. Sillfiske skedde under senhösten och vintern. Då krävde åkerbruket mindre insatser, vilket gjorde det möjligt för många att säsongsarbeta.

Trankokerier

I början av perioden saltades merparten av sillen in. Från 1780-talet och framåt började trankokning som förädlingsmetod att bli mer lönsam, och trankokerier anlades på många platser. Silltran blev en handels- och exportvara. Tranet var användbart till mycket: lädersmörja, lysolja, impregneringsmedel mm. Det såldes också på export. De som anlade sillsalterier och trankokerier var ofta handelsmän i städerna, inte minst Göteborg, men även handelsmän och större markägare från trakten.

En restprodukt från trantillverkningen var de urkokta sillresterna, "trangrumset". Till en början vräktes detta bara ut i havet, där det ruttnade. Så småningom bestämdes att de trankokerier som inte kunde gräva ner avfallet skulle anlägga s. k. grumsedammar, dvs stenhägnader i vattnet som hindrade grumset från att flyta iväg. Även om grumset var illaluktande användes det till att gödsla åkermarken. Det totala antalet trankokerier på Orust är omöjligt att få fram, men år 1787 finns uppgifter på att det fanns 136 stycken på Orust och Tjörn tillsammans. Antalet sillsalterier bör ha varit ungefär detsamma.

Avskogning

Under 15–1600-talen hade exporten av timmer vid sidan av båtbyggeri, krigsbränder, bränslebehov och djurbete lett till att skogen minskade drastiskt i Bohuslän. I början av 1700-talet hade skogarna fått möjlighet till viss återhämtning. Forskningsresanden och Linnélärjungen Pehr Kalm beskrev ändå i sin bohuslänska resa 1742 det landskap han ser som "*skallota berg*". På östra Orust klarade sig skogen längst, men under 1700-talets stora sillperiod med tillhörande befolkningsökning blev nästan all skog åter nedhuggen. Sillperioderna krävde trä som bränsle, tunnor, master, skepp och

byggnadsmaterial. Avverkningen skedde hänsynslöst och särskild omsorg om återväxten. Kvar lämnades kala berg och ljunghedar.

Sillperioden tar slut och fraktfarten tar vid

Det rika sillfisket tog slut 1808. När sillfisket upphörde förändrades skärgården och befolkningen drabbades speciellt hårt. Från att tidigare ha sjudit av liv, avfolkades nu bygden. Några fiskelägen höll på att helt gå under. Isvintrar och missväxtår drabbade särskilt den utsatta befolkningen i skärgården. Trankokerier och sillsalterier monterades ner och byggnaderna flyttades, bland annat till Uddevalla och Göteborg, vilka båda drabbats av förödande stadsbränder 1806 respektive 1802.

Sakta men säkert återhämtade sig ekonomin. Det storsjöfiske med backor (långrevar) från bankskutor som pågick även under sillperioden, fick ökad betydelse. Fraktseglationen ökade också. 1798 fick landsbygdsbefolkningen rätt att med mindre båtar bedriva både inrikes och utrikes fraktfart. Detta fick stor betydelse för skärgårdsbefolkningen när sillen försvann. Efter det att seglationen släpptes helt fri 1832 och näringsfrihetsförordningen instiftats 1864 började man gå på trader inom Kattegatt-Skagerrackområdet till Östersjön och ibland även upp i Vänern. Historieskrivaren Axel Emanuel Holmberg anger att det 1840 fanns 72 fraktfartyg bara i Morlanda pastorat. Segelfartygen ägdes i regel av partrederier, med bönder som delägare. Detta innebar också att många nya båtar behövde byggas, vilket i sin tur gynnade båtbyggerinäringen.

Laga skiftet förändrar landsbygden

Åkrarna hade sedan medeltiden varit uppdelade i tegar, långsmala ”remsor” av åkermark. Det innebar att varje gård i byn fick en del (teg) i varje åker, s.k. tegskifte. Samtidigt var utmarken, dvs betesmarken utanför åker och äng, oftast samägd. Den ökande uppdelningen av gårdarna under 1600- och 1700-talen, t ex genom arvsskifte, ledde till en motsvarande uppdelning av åkertegarna, som blev allt smalare.

På Orust med många ensamgårdar och småbyar var förhållandena mindre besvärliga än på andra håll, men i landet som helhet blev detta allt mer uppsplittrade åkersystem ett problem. Därför utfärdades 1757 förordningen om *storskifte*. Jordbruksmarken skulle samlas i så stora sammanhängande enheter som möjligt. Varje gård skulle i samlade enheter ha åker, äng och skog. Genomslagskraften blev dock inte så stor. På Orust genomfördes en del skiften mot slutet av 1700-talet. Bland annat skiftades utmark som tidigare varit gemensam, exempelvis utmarken Kultehamn 1785.

Ett ännu mer radikalt skifte var *enskiftet* som förordnades 1803. Det innebar att gårdens ägor skulle samlas i ett enda stycke och att byarna splittrades, eftersom varje gårds byggnader skulle ligga på respektive skifte. Enskiftet fick dock liten genomslagskraft på Orust.

1827 utfärdades emellertid en stadga om *Laga skifte*, som fick större genomslag. Det var en kombination av storskifte och enskifte. Jorden skulle skiftas på så få lotter som möjligt. Om det var nödvändigt skulle några av byns gårdar med dess byggnader flyttas till de nya lotterna. Laga skiftet fick en nästan total genomslagskraft under de följande årtiondena. De flesta byar splittrades, och vi fick det karaktäristiska utseendet med gårdar på en gles rad i mötet mellan berg och dal i de långsmala dalgångarna.

Nya sätt att bruka jorden

Ungefär samtidigt som skiftena genomfördes introducerades en rad moderna jordbruksredskap och brukningsmetoder. När de moderna järnplogarna introducerades under 1800-talet kunde man i större utsträckning odla upp de tyngre lerjordarna som tidigare fungerat som äng och bete, och åkerarealen ökade på bekostnad av slåtterängarna. Höslåtter på naturliga ängar ersattes av sått hö på åkerytor.

Före laga skiftet inhägnades inägorna, dvs åker och äng, för att de betande djuren inte skulle kunna ta sig in. När betesmarken efter skiftesreformerna blev uppdelad mellan olika gårdsägare, hägnade man istället in betesmarken, för att hindra betesdjuren att ta sig ut. Studerar man hur äldre gärdesgårdar är byggda kan man iaktta denna förändring. De långa och raka stenmurarna som även finns i skogen är i regel uppförda efter det laga skiftet. En stenmur, som kanske ser gammal och nedrasad ut och som slingrar sig fram i terrängen, kan vara en mur som en gång skyddat inägorna.

Det fanns en hierarki i landsbygdens jordbruksbebyggelse. En gård var en självständig brukningsenhet. Ett torp arrenderades och låg på marken till en gård, med byggnader, lite odlingsmark och rätt till bete på byns utmark. Arrendet betalades ofta med dagsverken på gården. En backstuga var en enkel stuga på ofri grund utan tillhörande jord. Invånarna kallades för backstugusittare.

Folket på hamnerna

På Orust finns det två större områden som tidigare varit utmark till omkringliggande byar och gårdar; Storehamn på västra Orust och Kultehamn på sydöstra. Utmarkerna användes främst för bete, virkesuttag, torvtäkt och likande. *Hamn*, plural *hamner* är bohusslänskans ord för denna typ av karga, höglänta utmarksområden.

När sillperioden tog slut 1808 blev många utan arbete. Kultehamn och Storehamn blev då en möjlighet att få någonstans att bo och skaffa sig en utkomst. Inflyttningen till hamnerna innebar inte bara att torp och backstugor uppfördes, utan också en omfattande uppodling av all odlingsbar mark. Man anlade stenhägnader, gärdesgårdar och fågator.

Livet för hamnernas folk var hårt, fattigt och utsatt. Vid sidan av det egna jordbruket var man tvungen att göra dagsverke för att betala hyran för marken man bodde på. En viktig inkomst för många var att repa ljung och sälja som bränsle till de boende i exempelvis kustsamhällen. Det berättas att tiggare var en mycket vanlig syn i trakterna

under 1800-talet. År 1943 fick man inte längre ta betalt för arrende med dagsverke och då upphörde formellt torpen.

Torp kunde även bebos av soldater och båtsmän. På Orust verkar det ha varit enbart båtsmanstorp. Varje rote på Orust var skyldig att rekrytera en båtsman och förse denne med ett torp för sin försörjning. Paraten på den södra delen av Storehamn är ett exempel på ett sådant båtsmanstorp. Båtsmannen hade inte skyldighet att göra dagsverke, däremot skulle de underhålla torpet och sköta marken, samt göra krigstjänst. En båtsmanstjänst var ett sätt för många unga att skaffa sig något eget och kunna gifta sig.

Båtsmanstorpen var ofta placerade på ängsmarker och vid laga skiftet fick ofta båtsmännen flytta på sig och hamnade alltsomoftast på hamnerna. Skällersbacken och Paraten i norra respektive södra Storehamn är två exempel på båtsmanstorp. På öarna och de så kallade stranderna, fiskelägena, saknades i regel odlingsbar mark vilket innebar att båtsmännen istället fick sin ersättning i pengar. Båtsmanshället började avvecklas i slutet av 1800-talet och upphörde helt 1901 när allmän värnplikt infördes.

Kolera

Flera koleraepidemier hemsökte Orust under 1800-talet. Västra Orust drabbades hårdast, sannolikt på grund av att smittan kom sjövägen. Enligt församlingsprotokoll från 1830-talet var dock förberedelserna inför smittan mycket olika i Morlanda jämfört med t ex Myckleby pastorat. I Myckleby tog de varningarna och rekommendationerna från myndigheterna på allvar medan församlingarna i väster sköt på förberedelserna tills faran var en realitet, med anledning av ekonomiska svårigheter. I Myckleby var det endast två stycken som dog; en torpare från Stillingsön som varit i Göteborg och dennes dotter. I Morlanda pastorat var det däremot omkring 340 som föll offer för koleras härjningar.

På grund av rädslan för smittan begravdes de som dog i kolera inte på den ordinarie kyrkogården utan på särskilda kolera kyrkogårdar. Sådana kyrkogårdar finns på flera platser på Orust, exempelvis Kårehogen, Valön, Tegneby och Stala. Några av dessa är utmärkta med en minnessten.

Koleran kom tillbaka i vågor på 1850-talet och 1860-talet. 1853 berördes främst Edshultshall då 22 av samhällets invånare dog under kort tid. Samhället blev avspärrat under sex veckor för att hindra spridning och socknen fick bistå de boende med proviant. 1855 dog 24 personer i Hälleviksstrand. De blev smittade via en sjuk sjöman där de först inte förstod att det var kolera. Utbrottet var även här endast begränsat till samhället. På 1860-talet kom en ny våg och enstaka föll offer i pastoratet men 1866 var det Gullholmen som drabbades hårdast med 36 döda.

1860 – 1930: Befolkningsökning

Nödårens påverkan på Orust

1860-talet var för många mycket svåra tider med missväxt och svält, vilket medverkade till att emigrationen till Amerika tog fart. För Orusts del blev dock aldrig utvandringen riktigt så stor som på andra håll, kanske för att sillen kom tillbaka till Bohuskusten 1877 och förde med sig nya inkomster.

Trots allt ökade befolkningen på Orust och många nya torp och backstugor anlades på utmarkerna. Folkökningen nådde sin kulmen efter 1800-talets mitt. År 1880 uppnåddes det högsta befolkningstalet, 18 129 invånare. Efter denna tidpunkt började en utflyttning som pågick ända till slutet av 1960-talet.

Jordbrukets rationalisering

Hushållningssällskapen som bildades i början av 1800-talet var oerhört viktiga för utvecklingen av Sveriges landsbygd under 1800-talet. De spred information och kunskap om bl. a. förbättrade brukningsmetoder. De bidrog till att förhållandena på landsbygden förbättrades socialt och ekonomiskt, liksom till att livsmedelsproduktionen ökade och rationaliserades, och till skogsplantering.

Mot slutet av 1800-talets slut märks också en omfattande nybyggnation av såväl bostads- som ekonomibyggnader på landsbygden. Industrialiseringen gav även jordbruket nya maskiner, såsom separatorer, eller tröskverk, vilka motoriserades när gårdarna fick elektricitet. Mjölkmaskinen uppfanns 1917 men det var efter andra världskriget som den började bli vanlig.

I början av 1900-talet var jordbruket alltjämt den viktigaste näringen på landsbygden. Utöver sedvanlig spannmålsproduktion blev också andra varor efterfrågade. På 1920-talet började till exempel många bönder att odla ärter och grönsaker på kontrakt för Hugo Hallgrens konserverfabrik i Ellös. Med ärttröskorna, som inköptes av konserverfabriken, fick dessa kontraktsodlingar ett stort uppsving. I Bovik konserverfabrik AB:s fabrik i Hälleviksstrand som startade 1934, konserverade man förutom fisk och sill även grönsaker.

Skogen skattades fortfarande hårt i slutet av 1800-talet. Reaktionen mot skogsskövlingen resulterade nu, efter många års påtryckningar från först Domänstyrelsen och sedan Hushållningssällskapet och skogsvårdsstyrelserna, i att skog började planteras. Markägarna var ovilliga till att börja med då de befarade att betet skulle bli lidande. Men genom att bönderna började odla foderväxter så att behovet av bete minskade förändrades inställningen, och mark kunde lättare avsättas till skogsbruk. Genom denna skogsplantering förändrades landskapet. Ljung och enbuskar ersattes av gran-skog. Rester av den lövskog som en gång varit dominerande på Orust finns numera

endast på vissa platser. Dessa bestånd av ek och bok är ofta skyddade genom naturvårdslagen, till exempel i naturreservaten runt Kollungeröds vatten och på Valön.

Fraktfart, havreexport och nya kommunikationer

På 1800-talet fanns stor efterfrågan på havre från England, med kulmen 1875–1880. Sveriges största havreexportör William Thorburns söner i Uddevalla hade magasin på flera platser i Bohuslän. På Orust var det framförallt för fraktfarten i Nösund och Hälleviksstrand som havreexporten blev viktig. Där byggdes stora havremagasin, i vilka havren kunde lagras för vidare transport till England med fraktskuta. Under 1890-talet minskade havreexporten, priserna gick ner på grund av konkurrensen med amerikansk majs och rysk havre. Bönderna fokuserade därefter alltmer på mjölkproduktion istället för på spannmålsproduktion.

Under 1800-talets andra hälft kom ångbåtstrafik igång längs Bohuskusten, vilket underlättade resande och transporter. Man fick då reguljär trafik till Göteborg och Uddevalla, vilka i sin tur hade järnvägsförbindelser med övriga landet sedan 1862 respektive 1867. Ett av de större rederierna var Ångbåtsaktiebolaget Bohuslänska kusten, bildat 1876. Med ångare som S/S Uddevalla, Kung Rane, Viken, Borgila och den 1914 byggda S/S Bohuslän, den enda kvarvarande fortfarande driven med ånga, kunde man snabbt ta sig längs Bohuskusten till Göteborg eller Oslo, och in genom fjordarna till Uddevalla. I kustsamhällena byggdes ångbåtsbryggor, som kunde ta mot ångfartygen, och som också kom att fungera som lokala samlingspunkter.

Kyrkorna blev för små

Den stora befolkningstillväxten under 1800-talet och den fast förankrade kyrksamheten gjorde att kyrkorna blev för trånga. Alla Orusts medeltida kyrkor med undantag för Morlanda ersattes med nybyggen under 1800-talet. Även Morlanda kyrka skulle ha rivits om den inte hade varit en patronatskyrka, vilket innebar att ägaren till Morlanda säteri bl. a. hade rätt att tillsätta präst. En långdragen tvist om vem som skulle bekosta ett nytt bygge, församlingen eller patronus, gjorde att kyrkan kom att stå kvar.

I kustbandet påverkades också behovet av nya kyrkor av fiskets konjunkturer. Mollösund fick kyrka på 1500-talet, kanske i samband med 1500-talets sillperiod. På Käringön och Gullholmen byggdes kyrkor under 1700-talets sillperiod. Hälleviksstrand fick kyrka 1904, och Flatön 1928.

Den schartauanska väckelsen under 1800-talet präglade Orust på flera sätt. Flera av Henrik Schartaus efterföljare kom att under någon tid vara verksamma som präster här. Väckelsen kännetecknades bl.a. av kyrksamhet och söndagshelgd. Prästen hade en mycket stark ställning. Man avvisade alla andliga sammankomster utanför det lagstadgade kyrkolivet. På Orust har det därför funnits mycket lite frikyrklig verksamhet.

Bankskutor, sjöbåtar och kuttrar

Storsjöfisket var under 1800-talet ryggraden i fisket. Under 1800-talets första hälft bedrevs fisket från sk bankskutor, som var däckade och tremastade med råsegel på för- och stormast. Man fiskade efter långa och torsk ute på bankarna på Nordsjön. Ute på fiskeplatsen kunde för- och stormasten tas ner för att ge bättre arbetsutrymme.

Storsjöfisket var ett havsfiske med backor eller storbackor (långrevar) som Orustfiskare bedrivit sedan långt tillbaka i tiden. Backan har en mycket lång lina vid vilken en mängd krokförsedda känsor eller tafsar är fästade. Från en lillebåt ("skebåt"), som följde med bankskutan, lades backorna i på eftermiddagen och togs upp följande morgon. Som agn användes styckad kolja och makrill som dragits upp med mindre backor. Under perioden 1810–1887 hade storbackefisket en ledande ställning inom västkustfisket, med kulmen 1863 då det stod för 70 % av det totala fångstvärdet.

Bankskutorna var något svårseglande, och kring 1800-talets mitt utvecklades en ny båttyp, de sk sjöbåtarna. De var relativt lika i skrovet ovanför vattenytan, tvåmastade, och med kortare köl. Den kortare kölen och att de var riggade med gaffelsegel gjorde dem mycket mer lättmanövrerade, och man kunde segla ut backorna. Många sjöbåtar kom att byggas, inte minst på Orust.

1877 inleddes en ny sillperiod, som bidrog till en god ekonomi i fisket, även om sillfisket inte fick en så dominerande ställning som under 1700-talet.

Avsättningsmöjligheterna för fisk både inrikes och utrikes förbättrades mot 1800-talets slut. En bidragande orsak var nya transportmöjligheter, en annan att kvaliteten på de svenska fiskeprodukterna höjdes genom nya behandlingsmetoder.

På 1880-1890-talen skedde ytterligare en förändring, som var en kombination av två faktorer. Dels öppnade sig en marknad för rökt makrill i USA, dels blev engelska trätrålare till salu. I England kallades de "smack" men här kallades båttypen kutter.

Kuttrarna hade större lastkapacitet och var modernare vad gäller manskapsutrymmen än sjöbåtarna. De var till salu eftersom man i England hade börjat använda ångtrålare av stål från 1881 och framåt. 1884 köptes den första kuttern i Bohuslän till Grundsund.

Makrilldörjet i sig har lång tradition i Bohuslän, där man drar revar med agnade krokar efter en seglande båt. Med dörjestänger ut från sidorna kan man ha fler revar. Dörjebåtarna var tidigare små, 35–40 fot, och klarade inte de hårda stormarna ute till havs, utan fisket fick bedrivas nära kusten.

Med kuttrarna kunde man dörja makrill ute till havs, och den goda lastkapaciteten gjorde dem också lämpliga för fraktfart. Ett stort antal kuttrar köptes in till fiskelägena, Gullholmen, Mollösund och Grundsund blev de största kutterhamnarna. På

Gullholmen fanns som mest 57 kuttrar år 1912. Makrilldörjet bedrevs från mitten av juli till mitten av september. Fångsterna såldes i hamnar på norska Sörlandet.

Makrilldörjets storhetstid på Nordsjön varade från 1887 till 1920. 1920 förbjöd USA all försäljning av spritdrycker. Den salta makrillen hade rökts och sålts som whisky-tilltugg, och när spritförsäljningen förbjöds sjönk priserna på makrill och nordsjödörjet upphörde.

1800-talets sillfiske och konservindustrin

1800-talets sillperiod kom att bli betydelsefull för kusten och kustsamhällena. Befolkningen ökade, konjunkturerna var goda, och många byggde om sitt hus eller byggde nytt. Det var under denna tid som de karaktäristiska raderna med sjöbodas på allvar började växa fram. Fler och större båtar med allt större redskap krävde utrymme.

För att bevara fisken kan den konserveras genom torkning och saltning samt kabeljoberedning som innebär att fisken både saltas och torkas. På Mollön kan man fortfarande se ställningar där spilad långa har torkats. Under 1800- och 1900-talet kom också konserveringen som ett sätt att ta tillvara fisken.

Förutom storsill så fiskade man även den mindre skarpsillen. Den såldes färsk eller saltad, då kallad brissling. Eftersom skarpsillen förlorar sin fina smak när den saltas så var inte efterfrågan så stor. Inlagd i kryddlag kallas skarpsillen ansjovis, och på 1840-talet startade ansjovistillverkning i Drammen i Norge och i Fjällbacka.

Salteriidkaren och handelsmannen J. J. Hallgren på Gullholmen började med att sälja brissling på 1850-talet. 1864 startade han en konservfabrik på ön. Här introducerades flera nyheter som var viktiga för ansjovisindustrin, bland annat skinn- och benfri delikatessill. Man var också först med att lägga in ansjovis i hermetiskt slutna kärl. 1898 köptes Hallgrens konservfabrik av det nybildade bolaget AB Sveriges förenade Konservfabriker (SFK). Verksamheten var igång fram till 1965, och byggnaden finns kvar, om än i förändrat skick.

Sonen Hugo Hallgren flyttade 1901 till Ellös där han startade en ny konservfabrik, som var igång fram till 1989.

Konservfabriken blev snart en typisk kvinnoarbetsplats. Kvinnornas nya inkomster var säkert mycket välkomna i många stugor. Att arbeta på konservfabrik var dock ett hårt, kallt och blött arbete. Långt in på 1900-talet var arbetsförhållandena inte bättre än under pionjärtiden på 1800-talet.

När sillen kring sekelskiftet drog sig ut från kusten, hade man bättre beredskap än tidigare. Båtar och redskap var nu sådana att man kunde följa sillstimmen ut till havs. I början av 1900-talet började man montera in motorer, s. k tändkulemotorer, i fiskebåtarna. Effektivare fiskeredskap, som t. ex. snörpvaden medförde större fångstmängder.

På 1920-talet började svenska båtar delta i Islandsfisken. 1900-talets allt effektivare fiske kom dock successivt att sysselsätta allt färre personer.

Sammantaget innebar perioden från 1860/70-tal och fram till första världskriget ett ekonomiskt uppsving, som också satte avtryck i kustsamhällenas bebyggelse. Flera faktorer bidrog sedan till en förändrad ekonomi för fisket på Orust efter första världskriget. Under 1900-talets början växer södra Bohuslän och Göteborgs skärgård i betydelse inom fisket, liksom området runt Kungshamn. Fiskarna här drev på utvecklingen av näringen genom omfattande investeringar i nya redskap och båtar. Utvecklingen på övriga Bohuskusten gick inte lika kraftigt framåt. Under 1920- och 1930-talet kom därför bebyggelseutvecklingen i Orusts kustsamhällen att bromsas upp kraftigt.

Båtbyggeriet, Orusts viktigaste näring?

Båtbyggeriet har under många århundraden varit viktigt för ön och Orust har kommit att bli något av ett centrum för denna verksamhet i Bohuslän. Den äldsta säkra uppgiften om båtbyggeri med anknytning till Orust är som nämnts tidigare från 1253 när kung Håkon Håkonsson lät bygga sig ett skepp på *Rafnshollet* i närheten av Härmanö.

Om båt- och fartygsbyggeri på Orust under medeltid och 1600-tal finns mycket få uppgifter. Sannolikt har det hela tiden funnits ett båtbyggeri för att tillgodose åtminstone fiskets och lokalbefolkningens behov.

Efter Bohuslänns övergång till Sverige ökade skeppsbyggeriet vid fjordarna innanför Orust. En anledning var att många skepp förstördes under de återkommande krigen. Tillgång fanns både på lätt åtkomligt virke och båtbyggare. Även vattensågar fanns i närområdet. Båtbyggeriet har fortsatt att ha en stark ställning i innerfjordarna runt Orust. På Orust har båtbyggande ofta kombinerats med jordbruk. I de trakter som blev kända för sina varv var odlingsmarken ofta ganska begränsad och båtbyggeriet gav ett viktigt tillskott i ekonomin.

Exempel på 1700-talets båtbyggare i Myckleby pastorat är bonden och skeppsbyggmästaren Olof Andersson i Syltenäs som enligt Myckleby kyrkobok dog 1772. Säkerligen låg hans varvsplats vid Syltenäs hall, där senare många fartyg byggdes. Också på Ängön nämns båtbyggeri på 1770-talet.

När fraktseglationen blev fri och näringsfriheten infördes under 1800-talet fick fraktfarten ett ordentligt uppsving, och fartygsbeståndet ökade kraftigt i Bohuslän. Det blev en blomstringstid för varven på Orust.

På nordvästra Orust var Kungsviken, Brattås och Svineviken kända för sitt båtbyggeri. En annan plats med båtvarv var Söbben i Torps socken. Längs insidan av Orust kan nämnas Slussen, Krogane och Syltenäs. Även i Lyresund har det funnits flera varv. I de norra och östra delarna av Orust fanns fortsatt tillgång till skog, vilket gav virke till båtarna. Dessutom fanns virke i närliggande områden på fastlandssidan.

När kuttrar köptes in från England innebar det nedgång för det traditionella båtbyggeriet. De varv som byggde större segelskutor lades ned eller förändrade sin verksamhet. I början av 1900-talet startade ändå nya varv, t ex Hälleviksstrands slip som hade förbyggnader, dvs. ombyggnation, av kuttrar som specialitet.

Det moderniserade fisket med motor och trål krävde nya båtar, och byggandet av fiskebåtar kom igång under mellankrigstiden, och fortsatte efter andra världskriget. Beställningar på fiskebåtar till Island på 1940-talet hade som krav att bygget skedde under tak, varför flera varv uppförde varvshallar över sina slipar, som exempelvis på Hälleviksstrands varv.

Sommargästerna kommer

I Sverige hade man sedan 1600-talet druckit mineralvatten vid hälsobrunnar. Bohuslän betraktades av många resenärer före 1800-talet som ett fult landskap; kalt, grått, intetsägande och ogästvänligt. Under 1800-talet ändrades detta. Den nya form av kuranstalt som då växte fram var badorten, huvudsakligen belägen på den nyss ”upptäckta” västkusten. Man började anse att den saltmängda havsluften och det salta havsvattnet var hälsosamt. Sjuka, svaga och lytta, alla kunde få bot för sina krämpor genom saltet, gytjtjans eller tångens mirakulösa inverkan. Till en början låg badorterna inne i lummiga skyddade fjordar, som exempelvis Gustafsberg utanför Uddevalla, Svanesund och Stillingsön på östra Orust, och Henån på öns norra del. Efter en tid lockade fria rymder och karg natur sommargästerna till den yttre skärgården. På 1880- och 1890-talen kom Ellös, Karingön, Nösund och Hälleviksstrand i ropet som badorter. Med de transportmöjligheter som ångbåtstrafiken under 1800-talets andra hälft gav var det inte längre några svårigheter för stadsbor att ta sig till fiskelägen och öar.

Livet i kustsamhällena förändrades om sommaren. Då kom stadsborna klädda i luftiga bomullstyger och kritade skor. Badinrättningar och societetshus kom att uppföras på en del platser. Till att börja med hyrde badgästerna in sig hos lokalbefolkningen, medan ägarfamiljen under tiden bodde i övervåningen eller i den inredda källaren. Efterhand uppförde sommargästerna egna sommarhus. Badgäströrelsen innebar nya inkomstkällor för ortsbefolkningen, förutom att hyra ut bostäder kunde man exempelvis ta ut badgästerna på nöjesseglingar.

1930 - nutid: Det moderna samhället gör entré

Jordbruket specialiseras

Nya metoder och maskiner inom jordbruket minskade behovet av arbetskraft vilket ökade avfolkningen av landsbygden. Gårdarna blev färre men på tack vare effektiviseringen låg produktionsnivån på samma nivå som tidigare. Från år 1900 minskade folkmängden genom utflyttning oupphörligen ända till 1968. Då bodde på Orust 8 827 invånare; mer än en halvering sedan sekelskiftet.

Efter andra världskriget blev det vanligare med specialisering och monokultur inom jordbruket. Gårdarna blev djurgårdar med enbart foderväxtodling eller spannmålgårdar. Traktorer ersatte hästar. Utvecklingen påverkade ekonomibyggnaderna på flera sätt. Ladugårdar fick högre höskullar, då ökad mjölkproduktion innebar större foderkonsumtion vilket krävde större lagringsutrymme. Den tekniska utvecklingen skapade också nya behov. Exempelvis krävde skördetröskningen mekaniserad torkning av spannmålen i torkanläggningar. Särskilda mjölkkrum byggdes med kylningsanläggningar i och med andelsmejeriernas expansion på 1930-talet och ökade krav på hygienisk hantering av mjölken.

Varven - nöjesbåtar i trä och plast

En del varv fortsatte att bygga bruksbåtar eller satsade på reparationer och ombyggnader av befintliga båtar. Andra satsade på nöjesbåtar, framförallt efter andra världskriget, först båtar i trä och sedan i glasfiberarmerad plast.

Exempel på detta är Gösta Johanssons varv i Kungsviken. Gösta var traditionellt skolad båtbyggare men startade efter krigsslutet en verksamhet inriktad mot fritidsbåtar. Ett annat är Harry Hallberg, som också han startade varvsverksamhet i Kungsviken ungefär samtidigt, 1944. Så småningom övergick man till serietillverkade båtar i plast. Varvet flyttade på 1960-talet till Ellös, och 1972 övertogs Hallbergs av Christoph Rassy, som sedan 1960-talet byggt båtar i Hallbergs gamla lokaler i Kungsviken, och företaget blev Hallberg-Rassy.

Den första svenska serietillverkade plastbåten var en jolle som tillverkades av Svenska Livbåtsvarvet i Allmags varvs gamla lokaler 1952. Metoden utvecklades och omkring 10 år senare tog tillverkningen fart bland båtvarven på Orust. Plastbåtsindustrin är numera kommunens största näringsgren.

Bilismen

Om man inte kom med båt, kunde man i slutet av 1800-talet kunde man ta sig till Orust via färjelägena Nötesund, Svanesund och Skåpesund. Innan vägnätet byggdes ut under första halvan av 1900-talet så var det fortfarande lättare att transportera sig via vatten än över land.

Kring sekelskiftet och under de första årtiondena av 1900-talet så var ångbåtstrafiken fortsatt viktig, men denna trafik minskade kraftigt i betydelse i och med att vägtrafiken ökade i betydelse.

På fastlandet byggdes järnvägsnätet ut men på Orust blev det istället blev SJ:s busstrafik som kom att nå ut till samhällena. Busstrafiken krävde förbättrade vägar. Järnvägsstyrelsen medverkade tillsammans med bidrag från arbetslöshetskommissionen, s.k. AK-arbeten, till att vägnätet på Orust förbättrades och utvecklades för att busslinjerna skulle bli en realitet. Upprustning av färjeläget mellan Kolhättan och Svanesund, samt en ny färja tillräckligt stor för bussar, var en förutsättning för busslinjen Stenungssund - Ellös som invigdes 1926. Därefter följde den ena sträckan efter den andra, till exempel vägsträckan mellan Sollid och Nösund som invigdes i december 1958. Den innefattade tunneln genom Stigberget vid Boxvik som blev Sveriges första och även kortaste landsvägstunnel.

På 1950-talet hade de landburna förbindelserna och bilismen helt tagit över transporterna till ön och ångbåtarnas epok gick i graven och fraktfarten minskade påtagligt. Skåpesundsbron byggdes 1938 (ersattes av en ny 1981). 1960 hade Tjörnbroarna blivit klara och 1966 ersattes färjeöverfarten vid Nötesund med bro och tunnel.

Industrialisering och villaområden

Lönsamma verksamheter som trålfiske, storbackefiske, konservindustri och sjöfart utvecklades i några samhällen fram till mitten av 1960-talet men efter 1965 minskade nordsjöfisket drastiskt och många fiskare sålde sina båtar. Industrierna i storstäderna lockade många dit. Under 1970-talets oljekris och ökad medvetenhet om storstadens nackdelar och miljöförstöring startade åter en svag återflyttning till vissa kustorter. På Orust bidrog Tjörnbroarna och den nya väg 160 via Henån över broarna vid Nötesund till att pendling till jobb på fastlandet gick lättare. Byalag och skärgårdsråd bildades och verkade för fortsatt boende och nya verksamheter i kustorterna. Nya villaområden byggdes i utkanterna av samhällena, med byggnadssätt som snarare följde en nationell standard utan anpassning till lokal byggnadstradition och befintligt landskap.

Kustorterna har under 1900-talet omvandlats från fiskelägen, skepparorter eller industrisamhällen till servicesamhällen, pendlarorter eller fritidsbyar, med en befolkning som är mer blandad än tidigare. Den äldre bebyggelsen finns dock till största delen kvar.

Träffpunkter och bygdecentrum

Centrum för bygden var tidigare sockenkyrkan, där alla viktiga händelser avhandlades och kungjordes. Kustsamhällena fick naturligtvis tidigt en betydelsefull roll i och med det handelsutbyte som där ägde rum. Men även på landsbygden uppkom nya träffpunkter under andra halvan av 1800-talet och början av 1900-talet.

När förbudet mot handel och näringar på landsbygden upphävdes 1864, startade flera driftiga handelsmän affärer och andra verksamheter. Platser som Assmunderöd, Ilan-dafors och Kårehogen blev små centralorter för bygden. Förutom att det underlättade för landsbygdsbor att få tag på nödvändiga varor så blev lanthandeln den nya mötes-platsen där nyheter spreds. Småindustrier som mejerier, sågar, kvarnar, smedjor och senare mekaniska verkstäder etablerades också för att kunna ge service till jordbruket.

Bilismens genombrott på 1950-talet förändrade dock kommunikationsmönstret längs kusten. Godstransporter och personresor utgick tidigare från havet och hamnarna vari-från varorna sedan fraktades vidare med kärror dragna av hästar eller personer. Lastbi-lar, bussar och privat bilar underlättade varuleveranser men utvidgade successivt också den yta befolkningen rörde sig på. Lanthandlar och annan näringsverksamhet la-des därför ofta ner på 1960–70-talen och verksamheter samlades i tätorterna.

Dansbanor på landsbygden

Ungdomar har i alla tider träffats och dansats, i regel vid ett vägskäl eller på en lämp-lig gräsplan. I Morlanda socken var det populärt att träffas vid Strömsholm och i Backa (Backebro), vid avtagsvägen mot Bua. I början av 1900-talet började dock dansbanor anläggas. Ofta var det på initiativ av ungdomarna själva men lika ofta var det någon idrotts- eller skytteförening som låg bakom, som t ex Allmags festplats. Of-fentliga danstillställningar fick dock inte anordnas om inte någon organisation stod bakom, därför blev föreningslivet ofta involverade. Ett exempel på detta är Brattås Cy-kelklubb, som bildades 1933 bl. a. med syfte att kunna arrangera dans på den då ny-byggda dansbanan på Fundeskärr.

Kommunsammanslagning: Småkommuner blir en stor

Före 1862 behandlades ärenden vid sockenstämman. Ärendena rörde mestadels kyrk-liga angelägenheter, som underhåll av kyrka och prästgård. Med tiden breddades frå-gorna och handlade exempelvis även om fattigvården.

Med kommunalreformen 1862 blev socknarna på landsbygden landskommuner. Sock-enstämman ersattes då av kommunalfullmäktige. Fram till kommunreformen 1952 be-stod Orust av 10 kommuner.

Exempel på frågor som hanterades var åldringsvården, och på 1920-talet byggdes Trolltorps ålderdomshem vid Vräländ, på sin tid en av Orusts största byggnader. Huset brann ner 1984.

Från slutet av 1800-talet och fram till 1971 var det också vanligt att tätorter på lands-bygden inrättades som municipalsamhällen vilka, oberoende av den omgivande lands-kommunen, hade skyldighet att ansvara för tillämpningen av stadsstadgorna. Sam-hällena hade även egen beskattningsrätt för nödvändiga åtaganden, som exempelvis renhållning, vägar, ordningsföreskrifter, anslagstavlor och ångbåtsbryggor. På Orust

var till exempel Gullholmen, Hälleviksstrand och Stocken municipalsamhällen. Exempel på ett av ansvarsområdena var brandskydd, och i flera kustsamhällen hittar man därför en liten brandstation, som i Mollösund, där en brandkår bildades 1928 med först ett litet hus i trä för brandsprutan (spruthus) som senare ersattes med den nuvarande.

Nya lagar om social trygghet i början av 1900-talet och andra frågor som genomförandet av enhetsskola, senare grundskola, ställde ökade krav på kommunerna. De små kommunerna fick gå samman till större enheter. År 1952 bildades *Morlanda storkommun* av Mollösund, Karingön, Gullholmen och Morlanda. Tegneby, Röra och Stala slogs ihop till *Tegneby storkommun*, och *Myckleby storkommun* bildades av Långelanda, Torp och Myckleby. Ytterligare ökat samarbete blev snart nödvändigt. 1962 gick Tegneby och Myckleby samman och bildade Östra Orusts kommun.

Den 1 januari 1971 slogs de två kommunerna ihop till nuvarande Orust kommun.

Kommunens huvudorter

De samhällen som nu är kommunens huvudorter har inte varit det särskilt länge. 1975 bestämdes att Henån, Ellös och Svanesund skulle vara huvudorter för servicen i de olika kommundelarna.

Henån – kommunens centralort

Hemmanet Henån med rötter i medeltiden tillhörde åtminstone sedan 1519 Morlanda säteri. Gården såldes 1635 till länsman Hans Rasmusson, vars avkomlingar senare upplät den till bönder. Den gamla gårdsbebyggelsen låg uppe på backkrönet strax invid nuvarande Henåns skola. Efter skiftet 1823 splittrades byn, och utmarken nere vid ån började bebyggas. En bro över ån högre upp mot Högeliden fanns redan 1594. Senare tillkom en bro på nuvarande plats.

Den första affären startades 1850 av handlanden J.F. Andersson. Utöver affär, post och gästgiveri som han anlade vid åkanten nära nuvarande församlingshemmet främjade han ångbåtstrafiken och lanserade Henån som badort. Handelsgården vid bron, också kallat Saras hus, är även den en representant för Henåns växande betydelse som knutpunkt. Huset byggdes 1873 av Johan Eriksson, vars barnbarn Sara senare bl. a. drev post och telegrafstation i huset.

Under 1900-talet har Henån genomgått en kraftig utveckling. 1926 tillkom platsens första industri, en stenkvarn. Den följdes av sågverk och flera småbåtsvarv. Den nya väg 160, som byggdes genom Henån i början av 1960-talet, kom kraftigt att öka tätortens utvecklingsmöjligheter. Samtidigt pågick sammanslagningen till en enda kommun. Henån segrade slutligen i dragkampen om var den nya kommunala förvaltningen skulle ligga. 1969 stod Orusts första högstadieskola klar i Henån. Annan service som läkarcentral, ålderdomshem och sjukhem samt flera banker och affärer tillkom under 1970-talet. Ett nytt centrum som kallas Hamntorget byggdes 1986.

Svanesund – ett färjeläge

Första gången Svanesund påträffades i skrift är år 1501 då den danske kungen Hans beordrar några skepp att löpa in i ”Lange svnd” och ”Swane svnd” för att lasta timmer. Svanesund var alltså redan för 500 år sedan en känd hamn. Strömmen i sundet är kraftig vilket innebär att farleden nästan alltid är isfri. Under stränga vintrar är platsen därför omtyckt av svanar, vilket möjligen är anledningen till sundets namnet. Svanesund har dessutom varit den bästa överfarten mellan Orust och fastlandet. Ordnad färjeförbindelse fanns redan 1594. Under 1600-talet startade färjemannen gästgiveri. Detta utökades 1686 med tingshus för Orusts och Tjörns domsaga. I början av 1800-talet övertog gästgiveriet av den driftiga Carl Bågenholm. Han utvidgade verksamheten med bland annat brännvinsbränneri. Detta ersattes senare av ett spannmålsmagasin, som i sin tur revs 1984 för de nya färjelägets skull. Tingshuset, gästgiveriet och posthuset ödelades genom en eldsvåda 1911. Därefter blev Varekil tingsställe för Orust och Tjörn, och ett nytt tingshus stod klart i Varekil 1912.

I början av 1900-talet byggdes en rad sommarvillor längs sjökanten. Men först efter det att orten fått elektrisk ström 1932 startade Svanesunds egentliga utveckling. Företaget ASEA elektrifierade härifrån stora delar av Orust och Tjörn. Tätorten växte utmed Färjevägen ända upp till Ängås där nya skolor byggdes.

Ellös

Ellös nämns första gången år 1610 som ett fiskeläge med fem strandsittare. Med kvinnor och barn kanske befolkningen då uppgick till 30 personer. 1646 lär det ha funnits tre skutor i fiskeläget. Under 1700-talets sillfiskeperiod ökade folkmängden i samhället. Ett trunkokeri, som kallades Holmen, byggdes 1794 av företaget Michael Kochs Söner i Uddevalla. När sillen tog slut 1808, minskade befolkningen kraftigt.

Det blev dock bättre tider för Ellös när en ny sillperiod inträffade i slutet av 1800-talet. 1901 byggdes en konserverfabrik som fick stor betydelse för samhällets utveckling, anlagd av tidigare nämnde Hugo Hallgren, med en stor byggnad för sillinläggning och tillverkning av bleckkärl. I samband med ett ägobyte 1917 byggdes fabriken till, och sortimentet utökades. Fabriken inläggning av grönsaker medförde att många i Ellös fick extra inkomster. 1944 övertogs konserverfabriken av Kooperativa förbundet. 1989 lade Foodia ner verksamheten i Ellös, men fortfarande sker fiskberedning och konservertillverkning i mindre skala i lokalerna.

Ellös, som blivit municipalsamhälle 1893, beskrivs 1924 i Bohusläningen som ”handelsplats, fiskeläge, badort och ångbåtsstation!” Den industri som nu dominerar samhället idag är båtvarvet Hallberg-Rassy.

Sommarlandskapet

Bohuskustens attraktionskraft för sommarlediga har fortsatt att öka hela 1900-talet. Successivt har fått allt bredare befolkningsgrupper möjlighet att njuta av det sommarliv som tidigare var förbehållet de mest välbeställda. 1938 fick alla löntagare rätt till två veckors semester, vilket förlängdes till tre veckor 1951 och fyra 1963. Turistströmmen ökade för varje år. Man hyrde in sig lokalt, men besöksanläggningar byggdes också på allt fler ställen. Exempelvis startade 1912 Nösunds Pensionat, senare Strandgården och numera Nösunds havshotell, i Henån byggdes Turisthotellet på 1920-talet, och på Härmanö byggdes Gullholmsbaden 1942 av det folkrörelseägda Reso. Företagsägda semesterbyar anlades, som den för arbetsledarna vid Eriksbergs varv på Halse Nabb från 1940 och fram till 2006. Renodlade sommarstugeområden började också byggas. Parallellt med denna utveckling skedde som nämnts tidigare en utflyttning från kusten och landsbygden, och från 1950-talet kunde därför lediga torp, smågårdar och hus i kustsamhällena köpas av sommarboende. Idag är en mycket stor andel av alla småhus på Orust fritidshus, och sommartid mångdubblas antalet människor som vistas i kommunen.

Referenser

Almegius, Folke. 1999. *Orust under 1000 år. En berättelse i ord och bild*. Orust kommun.

Andersson, Christina & Johnard, Olof. 2007. *Kåröd Hede släkten. Jordbrukare och sjöfarare på Orust*. Fritsla.

Andersson, Stina et.al. 1992. *Borgar från forntid och medeltid i Västsverige*. Arkeologi i Västsverige 5. Göteborgs arkeologiska museum. Göteborg.

Andersson, Tommy och Toreld, Andreas. 2014. *Hällristningarna på Orust*. Arkeologisk rapport 9. Stiftelsen för dokumentation av Bohusläns hällristningar. Göteborg.

von Arbin, Staffan & Bergstrand, Thomas. 2012. *Gullholmens hamn*. Bohusläns museum rapport 2012:39. Vänersborg.

von Arbin, Staffan. 2016. *Marinarkeologi i Mollösund*. Bohusläns museum rapport 2016:20.

Berggren, Karin och Olsson, Karin. 2018. *Röra 221:1, 274, 275, 276, 277, 278, 279 inom Röra-Äng 1:2 m.fl., Röra socken, Orust kommun*. Arkeologisk förundersökning. Rio Göteborg rapport 2018:16.

Bergstrand, Thomas 2014. *Slussen – Åsebukten. Marinarkeologisk utredning*. Bohusläns museum rapport 2014:19.

Boberg, Stig. 1963. *Det moderna Bohuslän tar form*. I: Lönnroth, Erik (Red.). Bohusläns historia: utarbetad på uppdrag av Göteborgs och Bohusläns landsting. Stockholm.

Bohusläns museum (red). *Myckleby 1:1. Särskild arkeologisk utredning och arkeologisk undersökning*. Bohusläns museum rapport 2006:57.

Bondens hus – en skrift om lantbrukets äldre ekonomibyggnader i Västra Götaland. 2002. Länsstyrelsen i Västra Götaland. Göteborg.

Bornmalm, Lennart (red). 2008. *Fiskebåtarna & varven: Skeppsbyggarna*. Göteborg/Mölndal

Brandt, Tomas. 2006. *Medeltida kyrkportaler i Bohuslän - en inventering av kyrkornas arkitekturbundna ornamentik*. Göteborg Universitet, Institutionen för Kulturvård.

Brorsson, Torbjörn och Ytterberg, Niklas. 2018. *Stil, kronologi och struktur. Bohusläns keramik i ett långtidsperspektiv*. Kulturhistoriska dokumentationer nr 32. Bohusläns museum och Kontoret för keramiska studier. Borås.

Carlsson, Helene & Hansen, Andreas. 2003. *Bohuslänska gårdar – byggnadstraditioner i ett föränderligt agrarsamhälle*. Kulturhistoriska dokumentationer;13. Bohusläns museum, Uddevalla.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer 7. Uddevalla Bohusläns museum.

Claesson, Pia (et.al.). 2019. *Gravar? och en boplats i Varekil på Orust*. Arkeologerna rapport 2019:50.

Falkenström, Per. 2008. *Utsatta platser. Fornlämningar på sydvästra Orust*. Bohusläns museum rapport 2008:39.

Framme, Gösta. 1999. *Jordrannsaking och skattläggning i Bohuslän 1662-1666*. Skrifter utgivna av Språk- och folkminnesinstitutet, Dialekt-, Ortnamns- och Folkminnesarkivet i Göteborg 4. Göteborg.

Fredsjö, Åke. 1962. En gjutform från bronsåldern från Berg i Morlanda. *Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift 1962*. Uddevalla.

Fredsjö, Åke. 1964. Bohuslänska fornsaker av guld – en översikt. *Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift 1964*. Uddevalla.

Föreningen Orusts Släktforskare. 2013. *Affärer och köpmän på Orust*. Årsbok 2013.

Hagberg, Gunnar & Wallin, Gunnar. 2015. *Mollösundet – historiska gåtor och dramatiska händelser*. Båtdokgruppen. Serbien.

Hallberg, Sten. 1988. *Boken om Nösund*. Uddevalla.

Hernek, Robert och Bergstrand, Thomas. *På land och under vatten i Kungsviken*. Bohusläns museum rapport 2010:14.

Hernek, Robert och Ortman, Oscar. *Stenåldersboplatser vid Kungsviken*. Bohusläns museum rapport 2012:26.

Hernek, Robert. *En vindexponerad boplats i Kungsviken*. Bohusläns museum rapport 2018:11.

Holmberg, Axel Emanuel. 1845. Bohusläns historia och beskrifning. III. Fortsättning och slut på den enskilda beskrifningen. Carl. G. Malmgren. Uddevalla.

Holmberg, Åke. 1963. *Perioden 1550–1880*. I: Lönnroth, Erik (Red.). Bohusläns historia: utarbetad på uppdrag av Göteborgs och Bohusläns landsting. Stockholm.

Jacobsson, Eric. 1989. Koleran i Morlanda. *Morlanda hembygdsbok III*. Red. Olof Brattö. Morlanda hembygdsförening. Uddevalla.

Johansson, Karl G, Johansson, Monica & Rogström, Lena. 1994. De bohuslänska run-inskrifterna. *Bohuslän årsbok 1994*. Bohusläns hembygdsförbund och Bohusläns museum. Uddevalla.

Johnsen, Oscar A. 1905. *Bohuslens eiendomsforhold indtil omkring freden i Roskilde: en historisk-topografisk-statistisk studie*. Alb. Cammermeyers förlag. Kristiania.

Jónsson, Finnur. 1916. *Eirspennil. Nóregs konunga sogur: Magnús Goði. Hákon Gamli*. Am 47 fol. Norske historiske kilderskriftskommission. Kristiania. Digitaliserat via archive.org, hämtat 2020-06-18.

Kindgren, H (red). 1999. *Bronser. Bronsåldersfynd i Göteborgs och Bohus län*. Bohusläns museum, Kulturhistoriska dokumentationer nr 8. Uddevalla.

Lamm, Jan Peder. 1987. Ett folkvandringstida ringkors från Röra i Stala på Orust. *Bohuslän årsbok 1987*. Bohusläns hembygdsförbund och Bohusläns museum. Uddevalla.

Lindner, John. 1935. *Skogens krönika i Göteborgs och Bohuslän*. Göteborg.

Lundin, Ingela. 1999. *En inventering och dokumentation av maritima ristningar från Vinga till Koster*. Delrapport för projekt Blå Skagerrak. Bohusläns museum rapport 1999:44. Uddevalla.

Lönn, Marianne. 1999. *Fragment av samtal. Tvärvetenskap med arkeologi och ortnamnsforskning i bohuslänska exempel*. Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar skrifter no 30. Studia Archaeologica Universitatis Umensis nr 12. Göteborg.

Modig, Nils. 2017. *Båtsmän från Bohuslän – tjänsten i flottan och livet på torpet*. Forum navale skriftserie, 1650–1837; nr 58. Malmö.

Myckleby kommun – folket och bygden genom tiderna. Myckleby hembygds- och fornminnesförening. Göteborg 1957.

Nieminen, Johannes. 2018. *En stenkammargrav, en sandarnaboplats och två aktivitetssytor med spridda dateringar i Svanesund på Orust*. Arkeologerna rapport 2018:33.

Nilsson, Lars. 1963. *Det stora sillfisket 1752-1808*. I: Lönnroth, Erik (Red.). Bohusläns historia: utarbetad på uppdrag av Göteborgs och Bohusläns landsting. Stockholm.

Niklasson, Nils. 1962. *Bua i Morlanda. En mellan-neolitisk boplats på Orust*. Studier i nordisk arkeologi 3. Arkeologiska museet, Göteborgs och Bohusläns fornminnesförening och Institutionen för nordisk fornkonst vid Göteborgs universitet. Göteborg.

Nordberg, Olav. 1990. *Släkten Reuterberg från Orust*. Föreningen Orusts släktforskare.

Nordqvist et. al. 1999. *Vind och vatten. Arkeologiska undersökningar i Bohuslän och Halland*. Riksantikvarieämbetet. UV Väst rapport 1998:14. Göteborg.

Nordqvist, Bengt. 2005. *Huseby klev. En kustboplats med bevarat organiskt material från äldsta mesolitikum till järnålder*. Riksantikvarieämbetet UV Väst rapport 2005:2. Göteborg.

Nordqvist, Bengt. 2014. *VA-ledning mellan Henån och Slussen. Arkeologisk utredning*. Riksantikvarieämbetet UV Väst. UV rapport 2014:22.

Nystedt, Olle. 1994. *Sillen i Bohuslän. Sillen, sillfisket och sillperioderna i Bohuslän*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr 49. Uddevalla.

Ohlén, Björn. 1999. *Fiskebåtsvarv i Bohuslän - industrihistorisk dokumentation av Hälleviksstrands varv, Rönnängs varv, Studseröds varv*. Bohusläns museums Rapport 1999:43

Olander, Lars (red). 2014. *Stora Härmanö. Gårdarna – husen – människorna – historia – geologi – natur*. Båtdokgruppen. Beograd.

Ortman, Oscar. *I utkanten av boplatsen. Arkeologiska undersökningar längs väg 770*. Bohusläns museum rapport 2008:46.

Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län IX. Ortnamnen i Orusts östra härad. Institutet för ortnamns- och dialektforskning vid Göteborgs högskola. Göteborg 1940.

Palm, David. 1963. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län VIII. Ortnamnen i Orusts västra härad*. Institutet för Ortnamns- och dialektforskning i Göteborg. Lund.

Peterson, Gerhard och Tullberg, Jan: *Om Stocken förr och nu*. (U å). På Föreningen Stockens hemsida www.foreningenstocken.nu (2019-11-20).

Peterson, Johan. 2017. *Graven i Röra. Arkeologisk förundersökning*. Bohusläns museum rapport 2017:12.

Pettersson, Johan, 1950. Skållehus på Hermanö. *Vikarvet 1949–1951*. Lysekil.

Pettersson, Johan. 2001. *Skärgårdsbebyggelsen i Bohuslän under den norska tiden; särskilt kring 1500-talets sillperiod*. Uddevalla.

Riksantikvarieämbetet. *Hoga – runstenar i Sverige*. Digitalt faktablad via www.raa.se, hämtad 2020-06-02.

Rydbom, Lars. 2014. *Fritid genom arbetet - Företags- och fackföreningsägda semesteranläggningar i Västra Götaland*.

Schmitt, Lou. 1994. *Enersbacken – en tidig boplats på Orust*. Digital artikel via https://www.researchgate.net/publication/330873036_Enersbacken-en_tidig_boplats_pa_Orust, hämtad 2020-03-24.

Sjöberg, Jan Eric. 1998. *Tusentals fynd från tiotusentals år. En resa i tid och rum genom Stadsmuseets arkeologiska samlingar*. Göteborgs stadsmuseum. Göteborg.

Sjögren, Karl-Göran. 2003. *”Mångfalldige uhrminnes grafvar...” Megalitgravar och samhälle i Västsverige*. GOTARC series B. Gothenburg archaeological thesis No 27. Coast to coast books No. 9. Göteborgs universitet, Institutionen för arkeologi. Göteborg.

Strinnholm, Anders. 2001. *Bland säljägare och fårfarmare. Struktur och förändring i Västsveriges mellanneolitikum*. Coast-to-coast book 4. Uppsala universitet, institutionen för arkeologi och antik historia. Uppsala.

Svanesund du minns. Dokumentationsgruppen för bevarandet av Svanesunds historia. Stenungsund 2001.

Svensson, Martina. 2010. *Fornborgsresan på Orust. EU-projekt med fokus på nya besöksmål*. Orust kommun. Digital rapport, hämtad 2020-05-28 via www.orust.se.

Tengby, Rune. 2001. *Morlanda hembygdsbok V*. Morlanda hembygdsförening. Uddevalla.

Tiseliuss, Carl A. 1925. *Bohusläns gamla adlig gods och sätesgårdar: bidrag till gårdarnas och släkternas historia*. Förlagsaktiebolaget västra Sverige. Göteborg.

Tollesson, Bengt. 1995. *Orust under Gyldenlöwefejden 1675 - 1679*. Historiska institutionen, Göteborgs universitet. C-uppsats. Stencil.

Wahlberg, Mats (red). 2003. *Svenskt ortnamnslexikon*. Språk. och folkminnesinstitutet Uppsala. Stockholm.

Ytterberg, Niklas. *Mesolitiska boplatser i Kungsviken*. Bohusläns museum rapport 2010:42.

Östlund, Annika. 2016. *Mollösund 43, 44 och 45, Orust kommun, Västra Götalands län. Arkeologisk förundersökning av boplatsslämningar från yngre järnålder samt dokumentation av by-/gårdstomt*. Kulturlandskapet rapporter 2016:7.

Digitala källor:

<https://www.martinssonsvarv.se/> (2020-06-18)

Tekniska och Administrativa uppgifter

Bohusläns museum dnr:

18/0030

Län:

Västra Götalands län

Kommun:

Orust

Socken:

Torp, Myckleby, Långelanda, Röra, Stala, Tegneby, Morlanda, Mollösund, Gullholmen och Kåringön.

Uppdragsgivare:

Orust kommun, sektor Miljö och Bygg och Samhällsutveckling

Genomförandetid:

Februari 2019 - september 2020

Projektansvarig:

Tomas Brandt

Projektmedarbetare:

Cecilia Wingård, Linnea Nordell, Tomas Brandt

Referensgrupp:

För Orust kommun: Linn Hermansson, Rickard Karlsson, Simon Sällström

För Bohusläns museum: Cecilia Wingård, Linnea Nordell, Marika Russberg, Tomas Brandt